

---

# ישראל



המכון הישראלי  
לדמוקרטיה

# והקהילה החרדית

חומות מתגבהות ועתיד מאתגר

---

שוקי פרידמן

סדרת  
חרדים  
בישראל

עורך הסדרה: גלעד מלאך



# ישראל והקהילה החרדית

חומות מתגבהות ועתיד מאתגר

שוקי פרידמן

חרך 2021

## Israel and the Ultra-Orthodox Community: Higher Walls and a Challenging Future

Shuki Friedman

עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר־דיין

ביצוע גרפי: רונית גלעד, ירושלים

הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

התצלום על העטיפה: מרים אלסטר, פלאש 90

מסת"ב: 3-347-519-965-978

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרד או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר) 2021

### המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602

טל': 02-5300888

אתר האינטרנט: [www.idi.org.il](http://www.idi.org.il)

### להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: [www.idi.org.il/books](http://www.idi.org.il/books)

דוא"ל: [orders@idi.org.il](mailto:orders@idi.org.il)

טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנים, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

# המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי אי־מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפול שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפול חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מיעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

מחקר זה רואה אור הודות לתרומתן הנדיבה של קרן ראסל ברי (The Russell Berrie Foundation), קרן דיאן וגילפורד גלזר (The Diane and Guilford Glazer Foundation) וקרן רוזלינד וארטור גילברט (The Rosalinde and Arthur Gilbert Foundation).

הדברים המובאים במחקר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

## תוכן העניינים

7	1. מבוא
12	2. שילוב חרדים בחברה הישראלית: שוויון בנטל הביטחוני
16	3. מדיניות השילוב בתעסוקה והצלחתה החלקית
24	4. השתתפות בכוח העבודה ותשלומי העברה
29	5. מערכת החינוך החרדי והחסם שהיא יוצרת להשתלבות חרדים בחברה הישראלית
38	6. שילוב חרדים בהשכלה הגבוהה והצלחתו המוגבלת עד מאוד
50	7. החרדים והטכנולוגיה
53	8. הפוליטיקה החרדית כאמצעי להגבהת החומות
56	9. ההשלכות הכלכליות של העדפותיהם הערכיות של החרדים
59	10. החרדים והישראלים: היבטים ערכיים
68	11. החברה החרדית היום: תמונת מציאות עדכנית
76	12. תחזית דמוגרפית לחברה החרדית שבין חרדיות של אוהל לחרדיות של מבצר
86	13. החרדים והקורונה: האצת האוטונומיזציה?
90	14. סיכום ותובנות עיקריות



# 1. מבוא

הגידול החד של החברה החרדית בעשורים האחרונים משנה במהירות את פניה של המציאות הישראלית. הוא מציב לפני המדינה והחברה בישראל אתגרים מעשיים וערכיים רבי משמעות.

אמונותיה ואורחות חייה של הקהילה החרדית מובחנות ושונות מאלו של יתר היהודים הישראלים, ואלו מביאות לידי הגבהת החומות בין הקהילה החרדית לשאר החברה הישראלית.<sup>1</sup> עניין זה יחד עם כוחם הפוליטי של החרדים ומעורבותם הגוברת בחברה הכללית משפיעים יותר ויותר על אורח החיים בישראל.<sup>2</sup> יחסם של החרדים לשירות צבאי או אזרחי, אופייה של מערכת החינוך החרדי ונכונותם המוגבלת של גברים חרדים להצטרף למעגל העבודה יוצרים מציאות שבה הנטל הישראלי – הביטחוני והכלכלי – נישא באופן מוגבל ביותר על ידי קהילה המהווה כבר היום כשמינית מהאוכלוסייה.<sup>3</sup> גם השתלבותם של החרדים במעגלי העשייה, הנוכחית והעתידית, היא בעלת השפעה משמעותית ביותר על הישראליות כפי שהתהוותה ב־72 שנות המדינה. המחויבות הדתית הערכית של החרדים למערכת הערכים החרדית ויחסם השונה מזה של רוב החברה הישראלית לערכי היסוד הדמוקרטיים משפיעים, ועוד ישפיעו יותר, על חיי היום־יום ועל אופיו של המרחב הישראלי.<sup>4</sup>

גודלה של הקהילה החרדית לצד אורחות חייה ומאפייניה הערכיים מציבים לפני מעצבי המדיניות והחברה בישראל דילמה קשה: שילובם המלא של החרדים במעגלי העשייה של המדינה הוא צורך עז.

1 על החברה החרדית ואמונותיה ראו בנימין בראון, מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים, תל אביב ירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017.

2 סוגיות כמו מעורבות פוליטית במדינה ושיתוף פעולה עם מוסדות המדינה שנויות במחלוקת בחברה החרדית, למן החרדים הקנאים הבוחרים בהיבדלות מוחלטת ועד לחרדים הספרדים, המוכנים להשתלבות ולשיתוף פעולה חלקי. ראו בראון, לעיל הערה 1, עמ' 184–264.

3 נכון לשנת 2019, החברה החרדית מונה מעל 1.1 מיליון נפשות וקצב הגידול שלה עומד על 4%, לעומת קצב גידול של 1.4% בשאר האוכלוסייה היהודית בישראל. שיעור התעסוקה בחברה החרדית עומד על 63%, לעומת 85% בקרב האוכלוסייה היהודית הלא־חרדית. שיעור זה נמוך במיוחד אצל גברים חרדים (51%). אומנם מאז שנת 2002 ישנה מגמה של עלייה בשיעור התעסוקה בקרב הנשים והגברים החרדים, אך בהיעדר מיומנות מתאימה, השכר הממוצע אצלם הוא 63% בלבד מהשכר הממוצע במשק. ראו גלעד מלאך ולי כהנר, שנתון החברה החרדית בישראל 2020, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020.

4 על היחס של החברה החרדית בישראל לדמוקרטיה הישראלית ראו בנימין בראון, חרדים מ"שלטון העם": ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012; בראון, לעיל הערה 1, עמ' 265–295.

אבל השתלבותם של החרדים בחברה הישראלית באופן מלא תשנה ללא הכר את פניה, ולמעשה – את פניה של המדינה.

הגידול המשמעותי בגודלה של הקהילה החרדית ומשקלה הגדל בחברה הישראלית אינן תופעות חדשות. כבר בסוף שנות ה־90 של המאה הקודמת היוו כוחם הפוליטי ומספרם הגדל של החרדים אתגר לישראליות והיו סוגיה ציבורית מרכזית ומעוררת מחלוקת.<sup>5</sup> בסוף שנות ה־90 ובראשית שנות ה־2000 נסב עיקר הדיון על הקהילה החרדית סביב נושא השוויון בנטל הביטחוני, כלומר הפטור של חרדים משירות צבאי. כבר אז היה ברור לכל מי שעסקו בשאלות הנוגעות לקהילה החרדית כי גודלה, כמו גם הגידול הדמוגרפי המהיר שלה, הם גורמים בעלי משמעות רבה בנקודות המפגש של החברה הישראלית עם החברה החרדית. התובנות הללו התחדדו בעשור הראשון של המאה הנוכחית, והאתגר שמציבה הקהילה הלך והתעצם.

לצד שאלת השוויון בנטל הביטחוני והכלכלי, היקפה ועוצמתה הפוליטית הגדלה של הקהילה החרדית היוו מוקד ואתגר בעוד שני היבטים מרכזיים: היכולת לכוון בסיס ערכי משותף לחברה החרדית ולשאר חלקי החברה הישראלית וההשתתפות של החרדים בכוח העבודה. כבר אז דומה היה כי הבדלנות החרדית, יחד עם הגידול במשקלם בחברה היהודית והישראלית, יהפכו את הקהילה החרדית למדינה בתוך מדינה, הפועלת לפי ערכים, חוקים והיגיון כלכלי משל עצמה.<sup>6</sup>

אף שברור היה מאז ומעולם ששורשיה של התהום ההולכת ונפערת בין הקהילה החרדית לחברה הישראלית הם ערכיים, שתי הסוגיות שהטרידו באופן מיידי את מעצבי המדיניות היו שאלת הגיוס, שבסופו של דבר "נכפתה" על הפוליטיקאים, במידה רבה על ידי בית המשפט העליון,<sup>7</sup> ושאלת ההשתתפות הנמוכה בכוח העבודה של החרדים, אשר לה השלכות כלכליות וחברתיות כבדות משקל על הקהילה החרדית פנימה ועל המשק הישראלי בכללו.<sup>8</sup> יתרה מזו, ההתמודדות עם השאלות

5 ראו נסים ליאון, "כיננו של הקו השחור: השאלה החרדית בסוציולוגיה הישראלית", סוציולוגיה ישראלית כא (1) (2020), עמ' 33-52, ובייחוד עמ' 33 ו-36.

6 לרטוספקטיבה על מחקרי מדיניות בנושא החרדים בישראל ראו מלאכי קנרצלר, "התפתחותם של מחקרי מדיניות אודות החרדיות בישראל", כתב עת לחקר החברה החרדית 2 (תשע"ה), עמ' 1-23.

7 בג"ץ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת ואחרים (ניתן ב־12 בספטמבר 2017).

8 מועד חשוב בשילוב חרדים בתעסוקה הוא אפריל 2007, עת קבעה ממשלת ישראל יעדים ברורים לצמצום העוני. במסגרת זו פרסמה המועצה הלאומית לכלכלה מחקר מדיניות מכוון בנושא שילוב החרדים בשוק העבודה. ראו חגי לוי, "המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה", המועצה הלאומית לכלכלה, 2009.



של שוויון בנטל, אבל בעיקר שאלת ההשתתפות בכוח העבודה, נתפסה כהתמודדות שלגיטימי שגורמים שאינם מתוך הקהילה יעסקו בה. וחשוב מכך: ביסוד העיסוק בהשתלבות חרדים בכוח העבודה והגדלת שיעורי הגיוס שלהם לצה"ל הייתה מקובלת בקרב מעצבי מדיניות הנחה סמויה, יותר או פחות, שסוגיות אלו הן המפתח להשתלבות, או לפחות להתקרבות, בין החברה הישראלית לחברה החרדית בפן הערכי ובפן של אורח החיים.<sup>9</sup> במידה מסוימת, הבחירה לעסוק באופן מסיבי ולאורך שנים באתגר התעסוקה החרדית, מעבר לחשיבות הכלכלית-חברתית שלו, נבעה מהניסיון לפתור את השאלות הערכיות העמוקות יותר במעין מסלול עוקף על סמך ההנחה, שמתבררת היום כשגויה, שלסינרגיה יום-יומית רבה בין חרדים ושאר הישראלים בצבא ובמקומות העבודה תהיה גם השפעה על הערכים ועל דרך החשיבה של החרדים באופן שיקרב אותם לחברה הישראלית.<sup>10</sup>

הכתיבה על חרדים ועל שאלת שילובם בחברה הישראלית מרובה וכמעט שאין היבט שלא נחקר ונבחן. בחלוף 20 שנים של מאמצים כבירים, חלקם מוצלחים, שהושקעו בשילוב החברה החרדית בחברה הישראלית כוונתי בחיבור זה להציע נקודת מבט הוליסטית, המתבססת על הנתונים שנאספו במרוצת השנים על החברה החרדית ועל ההערכות הדמוגרפיות והאחרות שעשו גורמים שונים ואשר מנסות לצפות את התהליכים ארוכי הטווח באשר לחרדים ולהשפעתם על החברה הישראלית. מכלל הנתונים אני מסיק שבעוד שבהיבטים מסוימים, ובראשם השתלבות החרדים בכוח העבודה, אכן הושגו הישגים, במובנים רבים אחרים החומות בין הקהילה החרדית לחברה הישראלית רק

9 כך למשל נכתב בהקדמה לדוח של המועצה הלאומית לכלכלה, "המגזר החרדי בישראל" (שם): אחד הקשיים המרכזיים בזיהוי ובאבחון שקולים של הבעיות והחסמים העומדים בפני המגזר החרדי נעוץ בשכיחות הדעות הקדומות והאנטגוניזם המצויים בחלקים ניכרים של המחנות השונים. כך, חלקים מהציבור החילוני סבור שהחרדים אינם מעוניינים כלל לעבוד אלא ששים לחיות על חשבון משלם המסים באצטלה של לימודי קודש, וכמו כן לא מוכנים לשרת בשום צורה את החברה, ובפרט לא בשירות הצבאי. מהעבר השני חלקים מהציבור החרדי מרגיש מאוים ונרדף ע"י מוסדות ונורמות שעיקרם חילוניות חסרת רסן, עוקבים בחשש גובר אחרי פלישת טכנולוגיות חודרניות עליהן יש אך שליטה מועטה (אינטרנט, טלפונים סלולאריים), ועל כן מגיבים בדפנסיביות ובהתבצרות בלתי מתפשרת במסורות קשוחות. גם אלה וגם אלה טועים, מטעים ורק תורמים בלא משים להקצנה, החרפת התופעות השליליות והנצחתן. [...] הגישה המעצבת מסמך זה סוברת כי החובה מוטלת בראש וראשונה עלינו, על הרוב הגדול, לשנות את ההתייחסות כלפי המיעוט החרדי – להוכיח במעשים עקביים ולא רק בדיבורים שאפשר אחרת, שזו יכולה וצריכה להיות מערכה שבה כולם ייצאו נשכרים, ולא "משחק סכום אפס".

10 ראו איתמר בן עמי, "מבט מחודש על החרדים החדשים", הזמן הזה 2 (נובמבר 2020), שמציע נקודת מבט נוספת על האפקטיביות של האינטראקציות הללו.

גבהו. מול וקטור חלש יחסית של שינוי והשתלבות ישנם וקטורים חזקים ומשמעותיים יותר של התכנסות פנימה בתוך גטאות פיזיים ורעיוניים.

**החידושים העיקריים שאני מציע בחיבור הנוכחי הם שניים: האחד הוא בניסוח השינוי שהתחולל בחברה החרדית בשני העשורים האחרונים, והשני בתחזית דמוגרפיות של החברה החרדית בחלוקה לפי זרמים.**

**האם החברה החרדית משתלבת בהדרגה בחברה הישראלית? כמו כל קבוצה אנושית, גם החברה החרדית השתנתה ב־20 השנים האחרונות. יותר חרדים משולבים במעגלי העשייה, וישנם חרדים המאמצים דפוסי חיים וערכים מודרניים ודמוקרטיים. אבל השאלה היא היכן בחברה החרדית או באיזו תת־קהילה וזרם בתוכה התחולל השינוי הזה, והאם מדובר בשינוי משמעותי בחברה החרדית שמסמן זרם שילך ויתגבר או שהשינוי מינורי ואינו משיג את הגידול הדמוגרפי של הקהילה החרדית?**

כפי שאראה להלן, תת־הקהילה המשתלבת יותר מכל תת־הקהילות או הזרמים החרדיים היא זו החרדית־ספרדית. לעומת החברה החרדית־אשכנזית, שאת החרדיות שלה אני מבקש לכנות "חרדיות של מבצר", החברה החרדית־ספרדית פיתחה זהות שאני מכנה "חרדיות של אוהל". כפי שאראה להלן, על סמך נתונים רבים שנאספו על הקבוצות המודרניות או המשתלבות יותר בחברה החרדית, חלק גדול מהשינוי בחברה זו נמדד אצל החרדים הספרדים, ומשתי סיבות: האחת, זהותם החרדית של החרדים־ספרדים (מי שאינם שייכים לתת־הזרם הספרדי־ליטאי) נוקשה פחות. זוהי זהות היברידית שניתן להיכנס לתוכה ולצאת ממנה בקלות רבה יותר. והשנייה, השינוי בחברה החרדית שבא לידי ביטוי באימוץ דפוסי חיים מודרניים ובהשתלבות של חרדים בחברה הישראלית נובע גם מישראלים ספרדים לא־חרדים שאימצו זהות חרדית אבל בה בעת מקיימים דפוסי חיים לא־חרדיים.

כל מי שעוסק בחברה הישראלית מבין שהאתגר הנוכחי של שילוב החברה החרדית בחברה הישראלית מתגמד מול האתגר העתידי, בעיקר בשל התחזיות הדמוגרפיות הצופות כי משקלם של החרדים בחברה הישראלית יגדל לכדי שלישי מהחברה הכללית עד לשנת 2065. עם זאת, עד כה, כל התחזיות הדמוגרפיות, ולכן גם הניתוח הנגזר מהן, נעשו לגבי החברה החרדית כולה מתוך התייחסות אליה כאל קהילה אחת. ברור שבהיבטים מסוימים התחזיות הללו נותנות מענה לצורכי התכנון. עם זאת, בהיבט הקריטי של השתלבות החברה החרדית בחברה הישראלית, על היבטיה השונים, תחזית כזו מכלילה מדי ובעיקר יוצרת תמונת הווה ועתיד שאינה מהימנה.

להלן אני מבקש, לצד סרטוט התמונה של החברה החרדית בהווה, להציע גם נקודת מבט חדשה על האופן שבו בוחנים את התפתחותה הדמוגרפית של החברה החרדית ואת המשמעויות הנגזרות

מכך. אעשה זאת על בסיס החלוקה של החברה החרדית לזרמים – חסידים, ליטאים וספרדים, וככל האפשר גם מתוך התבוננות בחברה החרדית על הציר של שמרנות לעומת מודרנה.

מסקנותיי מדרך הניתוח הזו באשר להשתלבות של החברה החרדית בחברה הישראלית עגומות. ככל שמעמיקים להתבונן אל תוך נבכי החברה החרדית וככל שבוחנים את התפתחותה העתידית ברזולוציה גבוהה יותר, נוכחים לדעת שאתגר ההשתלבות קשה ממה שמקובל לחשוב. בתמצית, ניתן לראות כי השינוי והיקף ההשתלבות של החברה החרדית בחברה הישראלית אינו משיג את היקף הגידול הדמוגרפי שלה. בנוסף, תחזית דמוגרפית לחברה החרדית בפילוח לפי קבוצות מלמדת שהקבוצה שבמכחול גס ניתן לכנותה שמרנית ומסתגרת, גדלה מהר יותר מהקבוצה שניתן לכנותה משתלבת או נוטה להשתלב, שגדלה בקצב איטי יותר ואף מאבדת יותר אנשים (שעוזבים את הקהילה החרדית). משמעות הדבר היא שהווקטור השמרני־מסתגר מגביה את החומות בין הישראליות וערכיה ונע מהר וחזק יותר מזה המשתלב. כלומר, בעוד עשור או ארבעה עשורים (אופק התחזיות הדמוגרפיות המקובלות), החברה החרדית אכן תגדיל מאוד את משקלה בחברה הישראלית, אבל בתוכה יהיה החלק היחסי של הגורמים השמרנים והמתבדלים גדול מזה הנוכחי.

החיבור שלפניכם מתבסס על מחקרים רבים. רבים מהם, אך לא כולם, כמותיים. מטבעו, הוא אינו מתבסס על כל מה שנכתב על חרדים בשנים האחרונות, ובכך ייתכן שהוא מחמיץ ניואנסים. אין הדבר משנה את התמונה בכללה. יתרה מזו, כמו כל מחקר המנסה להעריך מגמות עבר־הווה ועתיד, ייתכן שהוא עיוור לתהליכים שאפשר שמתרחשים בחברה החרדית אבל אינם באים לידי ביטוי מחקרי. אלו ודאי יכולים להשפיע על המגמות העתידיות ולהטות את התחזיות לכאן או לשם. לעיתים זרמי עומק כאלו הם משמעותיים, ולעיתים זרזיפים של משאלות לב הופכים לזרם. כבודם של אלו במקומם מונח. ככל שמדובר בתכנון וביכולת לחזות מגמות ולתכנן מדיניות והתייחסות לפיהן, נדרשים מחקרים מבוססי נתונים ומתודולוגיות סדורות, ואלו היסודות למסמך הזה.

אני מבקש להודות מאוד ל**גבריאל גורדון**, שביצע את התחזיות הדמוגרפיות, שהן רכיב רב חשיבות בחיבור הזה, ול**גבריאל אבן־צור**, על עזרתו המצוינת במחקר.

## 2. שילוב חרדים בחברה הישראלית: שוויון בנטל הביטחוני

עימות מרכזי המלווה את החברה החרדית והחברה הישראלית כבר עשורים ארוכים הוא העימות על השוויון בנטל, כלומר הפטור מהשירות הצבאי שחרדים, גברים ונשים, נהנים ממנו מאז קום המדינה. העימות, שיסודותיו הערכיים מחדדים וממחישים את הפער בין החברה החרדית לשאר החברה היהודית-ישראלית, התעצם לאחר פסיקת בג"ץ בשנת 1998 שיש לקבוע את הסדר הפטור של החרדים מגיוס בחקיקה ראשית.<sup>11</sup> מאז מתנהל ויכוח עז בין חלקים ניכרים בחברה הישראלית המבקשים לראות בחרדים שותפים בנטל הביטחון ובין רוב מוחלט בקרב החרדים שמסרבים לכך.<sup>12</sup> בשנים שחלפו מאז נחקקו שני הסדרים המבקשים להתחיל בתהליך איטי של שילוב חרדים בצבא ובשירות האזרחי.<sup>13</sup> היעדים הצנועים לגיוס חרדים, ולכן גם האי-שוויון שמשמרים ההסדרים הללו, הביאו לפסילה חוזרת ונשנית שלהם בבג"ץ.<sup>14</sup>

הסדרי הגיוס שהכנסת חוקקה, שייצגו פשרות גדולות עם המפלגות החרדיות ועם החברה החרדית, הפכו הלכה למעשה לנשף מסכות. לנוכח צווים של בית המשפט ניסו חברי הקואליציות השונות למצוא נוסחה שתוכל לזכות ברוב בלי לפרק את הקואליציה בידעם שהנוסחה אינה עומדת בפרמטרים של ערך השוויון וצפויה להיות מבוטלת שוב על ידי בית המשפט העליון. מבחינת מוביליה האידיאולוגים של החברה החרדית, התוצאה הזו משרתת שני יעדים. ראשית, ההסדרים

11 בג"ץ 3214094 אמנון רובינשטיין ואח' נ' שר הביטחון.

12 על המאבק החרדי נגד הגיוס ראו בראון, לעיל הערה 1, עמ' 296-318. ראו גם דפנה ברק-ארז, "גיוס בחורי הישיבות: בין דילמת השפיטות לדילמת האזרחות", מחקרי משפט כב (2006), עמ' 227-267; הנ"ל, "מפשרה למחלוקת: גיוס בחורי ישיבות" בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), צומחי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, מדרשת בן-גוריון: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2010, עמ' 13-39.

13 ב-2002 נחקק חוק טל כהוראת שעה לחמש שנים שניתן להאריך. החוק פטר את בני הישיבות מגיוס והוארך עד 2012, עת פסק בג"ץ שהחוק סותר את חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. במרץ 2014 ובנובמבר 2015 תוקן חוק שירות הביטחון (תיקון מס' 19 ותיקון מס' 21). התיקונים קבעו בין היתר יעדי גיוס לבני הישיבות. בספטמבר 2017 ביטל בג"ץ את התיקונים.

14 ראו בג"ץ 6287/07 רסלר נ' כנסת ישראל ואח'; בג"ץ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת ואח'.

לגיוס החרדים דרשו מעט מאוד מהחרדים ומנגד הורידו את גיל הפטור משירות צבאי עבור חרדים. בתוך כך הם נתנו לגיימצייה להמשיך האינשיאה בנטל של רוב החרדים בגיל הגיוס. שנית, גם בודעם שבית המשפט יפסול את ההסדרים הללו, כל סיבוב כזה של חקיקה עתירה פסילה נמשך כמה שנים וקנה לחרדים עוד זמן, שהוא עבורם הזדמנות לבצר עוד את כוחם הפוליטי ואפשרות לזכות בהמשך בהסדרים מקילים עוד יותר. עבור הממשלות השונות היו אלו תרופות הרגעה שמיתנו את הביקורת הציבורית ואת ביקורתנו של בית המשפט העליון, וחשוב מזה – אפשרו להן להמשיך ולהתקיים.

החוקים הללו היו נשף מסכות בעוד מובן חשוב: מידת ההצלחה של מימוש יעדי הגיוס. בפרספקטיבה של כמעט עשרים שנה של גיוס חרדים, אכן ישנה עלייה במספר החרדים המשרתים בצה"ל. עם זאת, כפי שהתברר בתחילת שנת 2020, בדוח ועדת נומה, מספר המתגייסים החרדים לצה"ל בשנים 2014–2018 לא עמד ביעדי הגיוס.<sup>15</sup> החל מחוק טל, היו להסדרי ה(אי) הגיוס של החרדים לשירות צבאי שלוש רגליים: הרגל האחת הייתה גיל הפטור; הרגל השנייה הייתה מספר החרדים שיתגייסו לצה"ל (ולשירות אזרחי) על פי מכסות גיוס או יעדי גיוס שהחרדים היו צריכים לעמוד בהם; והרגל השלישית הייתה הסנקציות שיוטלו על החרדים אם לא יעמדו ביעדי הגיוס. מלאכת גיוס החרדים בפועל הוטלה על הצבא. כגוף מקצועי ומשימתי, ובדלית ברירה, הצבא נכנס לשדה המוקשים הפוליטי-ערכי הזה. במסגרת הסדרי הגיוס הוא נדרש לדווח על מימוש יעדי הגיוס בפרקי זמן קבועים, ולמעשה מימוש המכסות לא הוטל על החרדים אלא על הצבא עצמו.

כפי שמצאה ועדת נומה, הצגת הנתונים השגויים נבעה מכשל בספירת המתגייסים אבל גם מהגדרה מרחיבה מאוד של "חרדים" שאפשרה למינהל גיוס חרדים בצה"ל לכלול בדיווח על המתגייסים גם לא-חרדים. למעשה, אם מביאים בחשבון את מי שהוגדרו חרדים אך כלל אינם כאלו ואת מי שהיו חרדים אבל התגייסו לצבא לאחר שעזבו את העולם החרדי, ויש אף שאת העולם הדתי, אפשר לומר שהניסיון לגייס חרדים לצה"ל, ובוודאי להתקדם אל שוויון בנטל, כשל. בנוסף, רבים מהחרדים שאכן התגייסו עשו זאת דרך מסגרות מיוחדות שהקים עבורם הצבא, בהם הנח"ל החרדי ומסלול שח"ר.<sup>16</sup> ספק אם מסלולים אלו תואמים את העיקרון של שוויון בנטל, כפי שהעירה ועדת נומה,<sup>17</sup> שכן הם

15 רוני נומה, [צוות הבדיקה בנושא גיוס חרדים לצה"ל: דו"ח מסכם](#), 2020, עמ' 17–24. אם מביאים בחשבון את הגידול במחזורי הגיוס של החרדים, מדובר בירידה יחסית במספר המתגייסים החרדים.

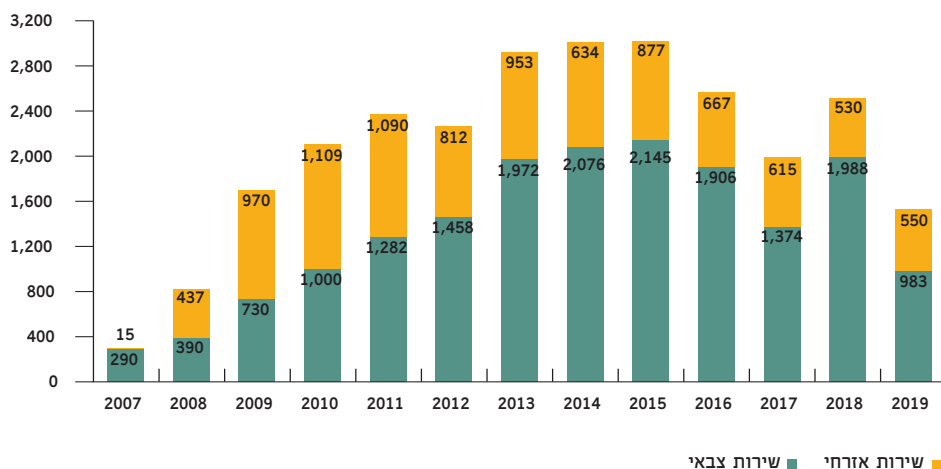
16 על המסלולים האלה ראו אסף מלחי, [צבא התעסוקה לחרדים](#), מחקר מדיניות 116, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017, עמ' 43–52.

17 נומה, לעיל הערה 15, עמ' 28–30.

נתפסים כמסלולי הכנה מועדפים לשוק העבודה, בעיקר בקרב משרתים נשואים ובעלי משפחות חרדים.<sup>18</sup> כישלון מהדהד עוד יותר הוא השירות האזרחי. גם שם היקף ההצטרפות של חרדים נופל בהרבה מהיעדים שהציבה הממשלה. יתרה מזו, כפי שהראה אסף מלחי במחקרו,<sup>19</sup> חלק ניכר מהמערך של שירות אזרחי לחרדים הוא פסאדה. מלבד במסגרות של שירות אזרחי-ביטחוני, בחלק לא מבוטל מהמקרים השירות האזרחי הוא פיקציה.

### 1 חרשים

חרדים שהחלו להתנדב לשירות אזרחי או לשירות צבאי, 2019-2007  
(במספרים מוחלטים)



\* נתוני הגיוס לצה"ל לשנת 2019 הם לחצי שנת הגיוס הראשונה בלבד.

מקור: גלעד מלאך ולי כהנר, שנתון החברה החרדית בישראל 2020, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020.

18 אלה זוכים במהלך השירות ל"חלומי משפחה", שהם הלכה למעשה משכורת עבור שירותם. ראו מלחי, לעיל הערה 16, עמ' 53-93.

19 אסף מלחי, שירות אזרחי לחרדים: ברכה לבטלה?, מחקר מדיניות 135, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.

הכישלון לגייס חרדים "אמיתיים"<sup>20</sup> אינו נובע מחוסר הכנה בתוך הצבא או מחוסר הרצון שלו, אלא מנכונות נמוכה מאוד של חרדים להתגייס. דומה שבתפיסה של החרדים, גם אם לא זו המוצהרת בבירור, ההצדקה לפטור משירות צבאי השתנתה. שינוי זה טמון במעבר מפטור שיסודו ב"תורתם אומנותם", כלומר כזה שתכליתו הערכית היא לאפשר לחרדים להתמסר ללימוד התורה, לפטור שניתן לכונות אותו "חרדיותם אומנותם", כלומר כזה שמאפשר לחרדים לשמור על זהותם החרדית, שעלולה להישחק במהלך השירות הצבאי.<sup>21</sup> ביטוי לכך ניתן למצוא במחקרה של לי כהנר שהראתה כי רוב החרדים סבורים כי גם מי שאינם לומדים בישיבה לא צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי.<sup>22</sup> כלומר, בעיניהם ההימנעות משירות צבאי לא נועדה לאפשר את לימוד התורה אלא מתנגשת עם אורח החיים החרדי. יתרה מזו, כהנר הראתה כי גם בקרב החרדים המודרנים (רק 11% מהחרדים), שם הייתה ציפייה לנכונות רבה יותר להתגייס, יש התנגדות נרחבת לגיוס ו-71% מבני הקבוצה הזו אמרו שהם לא יעודדו את בניהם לשרת בצבא.<sup>23</sup>

הנתונים הללו משקפים כשל כפול ביחס לסוגיית השוויון בנטל והניסיון לגרום לחרדים לשרת את מדינת ישראל במסגרת הצבא או במסגרת שירות אזרחי. הראשון הוא הכישלון המעשי בגיוס חרדים. לאחר 20 שנה של דיון ציבורי, חקיקה של הכנסת, פסקי דין של בית המשפט העליון ומאמצים רבים של צה"ל ושל השירות האזרחי, מספר החרדים ה"אמיתיים" המשרתים בצבא נמוך מאוד. הכישלון האחר הוא אזרחי-ערכי – ההנהגה הישראלית והחברה הישראלית לא הצליחו להנחיל לחרדים את תחושת הערך המיוחדת לשירות הצבאי וליצור אצלם מחויבות ערכית לנטל הביטחון הישראלי וכנגזרת ממנו גם נכונות גדולה יותר לשרת בצבא. במבחן שירות המדינה באמצעות שירות צבאי ונשיאה בנטל הביטחוני והאזרחי נחל ניסיון השילוב החרדי כישלון חרוץ.

20 הדיון הזה גם חידד את השאלה "מיהו חרדי?".

21 למעשה, ההתנגדות לגיוס לצה"ל מטעמים תרבותיים נכחה תמיד בשיח החרדי, באמצעות סוגיית גיוס הנשים. החרדים התנגדו לגיוס נשים לצה"ל ואף לשירות לאומי מתוך הבנה שיציאת נשים חרדיות צעירות מחוץ לד' אמות של הקהילה תוביל לשינויים חברתיים דרסטיים בתוך החברה החרדית. לטענתו של ד"ר חיים זיכרמן, טענות אלו הורחבו גם לגברים החרדים בתחילת שנות האלפיים. כאשר מספר המתגייסים החרדים גדל, נחלקה החברה החרדית בין מי שהצדיקו את הגיוס של מי שלא הקדיש את חייו לתורה לבין הבדלנים יותר, שהתנגדו לגיוס בכל מצב בשל החשש שהמהלך יוביל להיטמעות החברה החרדית בתוך הישראליות. נכון ל-2020, הנתונים על התנגדות חרדים לגיוס בצה"ל מוכיחים שהרוב החרדי יישר קו עם העמדות השמרניות יותר, השוללות גיוס באשר הוא. ראו חיים זיכרמן, שחור כחול לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל אביב: משכל – הוצאה לאור מיסודו של ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2014, עמ' 318-323.

22 לי כהנר, החברה החרדית: על הציר שבין שמרנות למודרניות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020, עמ' 233.

### 3. מדיניות השילוב בתעסוקה והצלחתה החלקית

האתגר האחר, המיידי והבווער לא פחות ואולי אף יותר מזה של אתגר השוויון בנטל, הוא השתלבות החרדים בשוק העבודה. מול השוויון בנטל הביטחוני, את האתגר הזה ניתן לראות כשוויון בנטל כלכלי. הגם שהמשמעויות של התמודדות עם האתגר הזה הן בראש ובראשונה כלכליות, אתגר שילוב החרדים בכלכלה גם הוא אתגר ערכי<sup>24</sup> – הן בהיבט של החסם להצטרפותם לשוק העבודה והן בהיבט של השלכותיו של הכישלון המתמשך בשילובם האפקטיבי בשוק העבודה על החברה בישראל. בשום חברה ובשום כלכלה בעולם אין שוויון בנטל הכלכלי. גם במערכות כלכליות סוציאל-דמוקרטיות וגם במערכות כלכליות שמרניות יותר, יש פער גדול בין קהילות ושכבות באוכלוסייה ובין יחידים בהשתתפות בנטל המס מצד אחד ובין הסתמכות על רשת הביטחון הסוציאלית מצד שני. מקומו של אדם ומקומה של קהילה במארג הכלכלי-חברתי-סוציאלי נקבע על ידי שלל גורמים, בכללם נקודת המוצא שלו וכישוריו, אבל גם ההעדפות הערכיות והאישיות שלו באשר לאורח חייו.

חוזה היסוד של מדינות הרווחה המערביות הוא מחויבות בסיסית של האזרחים למאמץ הנשיאה בעול הכלכלי של החיים באופן שמביא תועלת כלכלית לאדם עצמו, מאפשר לו עצמאות כלכלית רבה ככל האפשר ותורם לכלכלת המדינה שהוא חי בה. בשום מדינה חוזה היסוד הזה לא מקובל על כלל האזרחים. אין מדינה שאזרחיה כולם שותפים לנכונות (שלא כמו היכולת) לנשיאה משותפת בעול הכלכלי. אבל במדינות הרווחה רוב האזרחים שותפים הן לחוזה החברתי הזה והן למאמץ לקיימו (ומוכיח זאת היקף ההשתתפות בכוח העבודה). לא כולם מצליחים בכך, אבל כולם מרגישים חלק מהמסגרת הרחבה שהוא מכונן. במדינות שבהן האזרחים מרגישים מחויבות גדולה יותר כלפי קבוצת ההשתייכות הפרטיקולרית שלהם מאשר כלפי כלל החברה נוצרים בקיעים הן ביכולת הכלכלית לקיים את מדיניות הרווחה והן בנכונות של כלל האזרחים להמשיך ולשרת אותה. הדוגמה המובהקת לכך היא המשבר שרבות ממדינות מערב אירופה חוות, שהוקמו כמדינות רווחה אך

24 ובמובן ידוע גם אתגר היסטורי, זה שהציונות, שביקשה לכונן "יהודי חדש ויצרני", התמודדה איתו.



מתמודדות עם שינויים דמוגרפיים ופערים דתיים ואתניים שפורמים את הסולידריות החברתית שעליה מושתתת מדינת הרווחה.<sup>25</sup>

ישראל היא מדינה שמדיניות הרווחה שלה מצויה תמידית על סדר יומה. היקף ויעילות רשת הביטחון שהיא מספקת לאזרחיה נתונים בוויכוח אבל אין ספק שהיא אינה מבוטלת.<sup>26</sup> ישראל, שהוקמה על ידי מפלגה סוציאל-דמוקרטית, השתיתה את מדיניות הרווחה שלה על חוזה אזרחי-ערכי דומה. במסגרתו, המדינה נכונה לתת לאזרחיה שירותים שונים ולפרוש מתחתם רשת ביטחון כלכלית אם ייכשלו בדרכם ויפלו אל תהום העוני והמצוקה. גם בישראל החוזה הזה לא קיים תמיד במלואו בידי כלל האזרחים, אבל בעשורים הראשונים של המדינה רוב היהודים הישראלים היו שותפים לו.<sup>27</sup> הקהילה החרדית אינה שותפה בחוזה הזה. היא בחרה במודל של "חברת לומדים"

25 על האתגרים של מדינת הרווחה האירופית כנגזרת משינויים דמוגרפיים וזהוהיים ראו, Steffen Mau "Ethnic Diversity and Welfare State Solidarity in Europe," AGF Midpoint Conference, 2007, pp. 29-30; Daniel Béland and Randall Hansen, "Reforming the French Welfare State: Solidarity, Social Exclusion and the Three Crises of Citizenship," *West European Politics* 23 (1) (2000), pp. 47-64; Will Kymlicka, "Solidarity in Diverse Societies: Beyond Neoliberal Multiculturalism and Welfare Chauvinism," in: Volker Kaul and Ananya Vajpeyi (eds.), *Minorities and Populism: Critical Perspectives from South Asia and Europe*, Cham: Springer, 2020, pp. 41-62

26 על מדינת הרווחה הישראלית ועל השינויים לאורך השנים ראו עופר אריאן, **ישראל ומדינת הרווחה**, ירושלים: מוסד ביאליק, 2015, עמ' 86-161; דני גוטווין, "ההגיון המעמדי של 'המהפך הארוך', 1973-1977", בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), **ישראל 1867-1977: המשכיות ומפנה**, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2017, עמ' 21-57.

27 לאורך השנים העניקה מדיניות הרווחה הישראלית מידות דיפרנציאליות של שירותי רווחה לפי לאום וקבוצת השתייכות. בתחילת הדרך רק מי שהשתתף באופן פעיל בחוזה החברתי הישראלי היה נהנה משירותי רווחה מלאים, בניגוד לקבוצות שחיו באופן בדלני, מבחירה או מכורח הנסיבות. בסוף שנות ה-80 החלה החברה החרדית ליהנות גם היא ממכלול שירותי הרווחה הישראליים, אך בלי לקחת חלק פעיל יותר בחברה הכללית. דוגמה בולטת לכך היא ההחלטה הממשלתית ב-1987 להרחיב את מתן הקצבאות גם למשפחות חרדיות שאב המשפחה לא שירת בצבא. ארגונים מהחברה הערבית עתרו לבג"ץ בטענה שאין להפלות בין חרדים לערבים, והם נדחו בנימוק שמקומו של לימוד התורה בישראל מצדיק את העדפת החרדים. גם היום חוקרים רבים עדיין מזהים דפוטים מדיניים במדיניות הרווחה הישראלית, כך שלא ניתן להשוות בין האי-השתתפות החרדית בחוזה הישראלי ל הערבית. על השוני במתן שירותי רווחה לחרדים ולערבים ראו אריאן, **לעיל** הערה 26, עמ' 116-118. על מדיניות רווחה דיפרנציאלית בישראל ראו זאב רוזנהק, "דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית", בתוך: חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), **דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל**, לשמואל נח אייזנשטדט בהגיעו לגבורות, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 317-349; Khawla Abu Bakar, "Social and Educational Welfare Policy in the Arab Sector in Israel," *Israel*

(שמציעה, בעיני החרדים, חוזה אחר, ברוח יששכר זבולון).<sup>28</sup> כשמסקלה באוכלוסייה הכללית היה קטן, התנכרותה לחוזה הזה והעדפותיה הערכיות השונות הוכלו בידי הרוב הגדול הישראלי. עם צמיחתה הדמוגרפית והתעצמותה הפוליטית, היכולת הכלכלית והנכונות הערכית של הרוב הישראלי להכיל את העדפותיה הערכיות של הקהילה החרדית ואת איינכונותה לנשיאה בשוויון בנטל הכלכלי הולכת ומתערערת.<sup>29</sup>

האתגר הכלכלי שמציב לישראל מודל חברת הלומדים שכוננה הקהילה החרדית התחיל להתחדד בראשית ה־2000, סביב תהליך הצטרפותה של ישראל לארגון המדינות OECD. ישראל ידעה שאחד החסמים הבולטים להצטרפות לארגון היה הפערים הכלכליים הגדולים בין החברה הישראלית הכללית לבין הקהילות החרדית והערבית. כמה מהתנאים והסטנדרטים שקבע OECD לבחינת ההצטרפות של ישראל היו קשורים בשילובן של שתי קהילות אלו בכלכלה. הארגון הדגיש כי מכיוון שמשקל המיעוט הערבי והמיעוט החרדי באוכלוסייה גדול למדי והיות שצפוי שמשקלם יעלה, הפערים משפיעים לא רק על הערבים ועל החרדים אלא יש להם השפעה כוללת על כלכלת המדינה.<sup>30</sup> מאותו רגע הייתה השתתפות החרדים בכוח העבודה לנושא מחקר ועיסוק בולט במשרדי ממשלה הרלוונטיים. נבחנו בעיקר ההשלכות של ההשתתפות הנמוכה של חרדים, גברים ונשים, בכוח העבודה בישראל על שוק העבודה הכללי; ההשפעה של מדיניות תשלומי ההעברה הממשלתית על נכונותם של חרדים להשתתף בכוח העבודה; והמשמעות החברתית-כלכלית של האייהשתתפות של חרדים בכוח העבודה.<sup>31</sup> התובנות הולידו מאמץ שנמשך שני עשורים שתכליתו

---

*Affairs* 9 (2003), pp. 68–96; John Gal, "The Israeli Welfare State System," in: *The Routledge International Handbook to Welfare State Systems*, New York: Routledge, 2017, pp. 332–346

28 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991, עמ' 80–88.

29 על צמיחת הכוח הפוליטי של החרדים ושל קבוצות מיעוט אחרות והשפעתה על היחלשות מדינת הרווחה הישראלית ראו אברהם דורון, "רב־תרבותיות בישראל ושחיקת התמיכה ב'מדינת הרווחה'", **עיונים בתקומת ישראל** 14 (2004), עמ' 55–72; Avraham Doron, "Multiculturalism and the Erosion of Support for the Universalistic Welfare State: The Israeli Experience," *Israel Studies* 12 (3) (2007), pp. 92–108

30 אמיר פרגר, "ישראל ב־OECD: התייחסות למצבם של הערבים והחרדים", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 30 בינואר 2020.

31 יש לציין בפרט את המחקרים פורצי הדרך של בנק ישראל ושל המועצה הלאומית לכלכלה: עדי ברנדר, אסנת פלד לוי וניצה (קלינר) קסיר, "מדיניות הממשלה ושיעורי ההשתתפות בכוח העבודה של האוכלוסייה

כפולה: האחת, הגדלת ההשתתפות של גברים ונשים חרדים בכוח העבודה; והשנייה, העלאת הפיריון של בני הקהילה החרדית שבוחרים להשתתף בכוח העבודה. הממשלה קיבלה שורה של החלטות שזו תכליתן, וארגוני חברה אזרחית רבים הפעילו תוכניות שתכליתן השגת שיפור בשני ממדים אלו.<sup>32</sup>

במבט לאחור, התוצאות של מאמצים אלו מעורבות. אשר להשתתפות בכוח העבודה – ההשתתפות של נשים חרדיות עלתה באופן משמעותי, וההשתתפות של גברים עלתה באופן מתון. וכך, בשנת 2002 היה שיעור התעסוקה בקרב גברים חרדים 35% ובקרב נשים חרדיות 50%, ואילו בשנת 2019 היה שיעור התעסוקה בקרב הגברים החרדים 52.5% (לעומת 88% בקרב הגברים היהודים הלא-חרדים) ושיעור הנשים החרדיות המועסקות היה 79% (לעומת 84% בקרב הנשים היהודיות הלא-חרדיות). עם זאת, לאחר שב־2015 חצה שיעור הגברים החרדים המועסקים את סף ה־50% נבלמה העלייה בשיעור המועסקים.<sup>33</sup>

בהיבט של הפיריון, מאמצי המדיניות נחלו כישלון. למרות שהמדיניות הממשלתית סימנה את הפיריון במגזר החרדי (כמו גם במגזר הכללי)<sup>34</sup> כיעד מרכזי, פריון העבודה במגזר החרדי ירד. וכך, ב־2003 הייתה ההכנסה של עובדים שכירים חרדים 76% מההכנסה של עמיתיהם היהודים הלא-חרדים, אבל בשנת 2018 היא הייתה 65% מרמת ההכנסה של עמיתיהם היהודים הלא-חרדים. הירידה בפיריון בולטת עוד יותר בחלוקה מגדרית. בשנים 2003–2018 חלה אצל גברים חרדים ירידה מ־71% ל־56% מההכנסה הממוצעת של גבר יהודי־לא חרדי. ירידה, גם אם מתונה יותר, הייתה גם אצל הנשים

---

בגילאי העבודה העיקריים: ישראל ומדינות OECD בשנות התשעים", סקר בנק ישראל 74, אוגוסט 2002; לוי, לעיל הערה 8.

32 ראו לדוגמה איליה זטקובצקי וראובן גל, הדרך לשילוב: נייר מדיניות לעידוד השתלבות האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה, חיפה: הטכניון – מוסד שמואל נאמן, מרץ 2012; גלעד מלאך, דורון כהן וחיים זיכרמן, מְכַנְיֶסָה לְתַעֲסוּקָה, לְתַעֲסוּקָה מְכַנְיֶסָה: תְּכַנִּיָּה אֵב לְתַעֲסוּקָה חֲרָדִים, מחקר מדיניות 111, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016. לסקירה של ניירות מדיניות שנכתבו על סוגיות הנוגעות לחברה החרדית והישראלית בין ראשית שנות ה־90 של המאה הקודמת ועד לראשית העשור הנוכחי של המאה הנוכחית ראו מלאכי קרנצ'ר, "התפתחותם של מחקרי־מדיניות אודות החרדים בישראל", כתב עת לחקר החברה החרדית 2 (תשע"ה 2014/2015), עמ' 1–23.

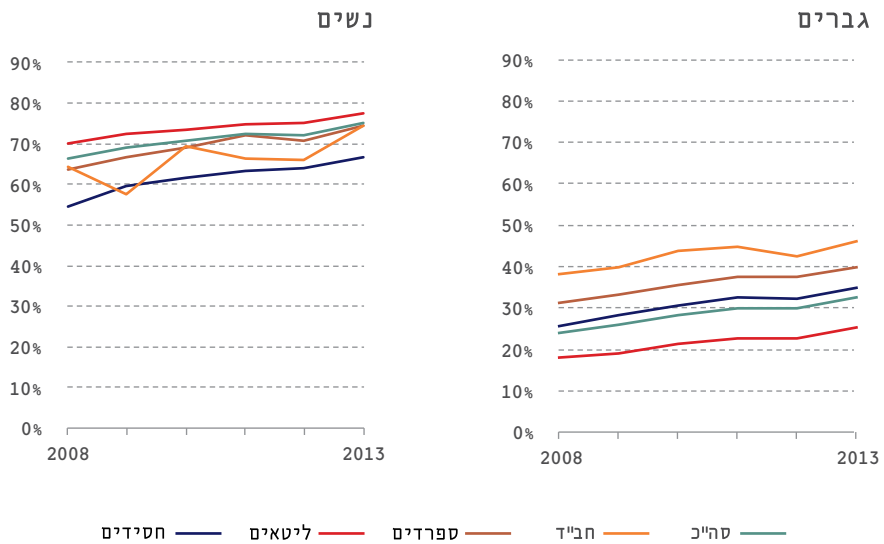
33 מלאך וכהנר, לעיל הערה 3, עמ' 52.

34 על פי דוח ה־OECD מיולי 2017, פריון נמוך הוא אחד מחסמי הצמיחה הראשיים של המשק הישראלי. ראו OECD, "Economic Policy Reforms: Going for Growth Country Note – Israel," July 2019

החרדיות – מ־80% בשנת 2003 ל־66% מההכנסה הממוצעת של אישה יהודייה לא־חרדית בשנת 2018.<sup>35</sup>

## תרשים 2

שיעורי התעסוקה בקרב חרדים, לפי זרם ומגדר, גילים 20-30, 2008 ו־2013 (%)



מקור: איחן רגב, דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2017, עמ' 7.

בהקשר הזה מעניין לציין כי גם ההשתתפות בכוח העבודה בקרב הציבור הערבי הייתה אחד מיעדי הממשלה לקראת כניסת ישראל ל־OECD. גם בעניין הזה ההצלחה של מדיניות הממשלה משמעותית אך לא מלאה. כך למשל, שיעור התעסוקה של נשים ערביות נמצא במגמת עלייה רציפה: בין 2003

ל־2014 הוא עלה בכמעט 50%, וברבעון השלישי של 2018 הוא כבר עמד על כמעט 60% – פער של 1% בלבד מהיעד לשנת 2020 לנשים ערביות שהגדירה הוועדה לבחינת מדיניות התעסוקה של משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה בשנת 2010. לעומת זאת, תעסוקת גברים ערבים עולה בקצב איטי, יותר וב־2019 היא עמדה על 75%, הרבה יותר מאשר תעסוקת גברים חרדים אך פחותה מזו של גברים יהודים לא־חרדים. רמת ההשכלה הנמוכה יחסית בקרב האוכלוסייה הערבית משפיעה על אפשרויות התעסוקה. גברים ערבים רבים מועסקים כעובדים מקצועיים בתעשייה, בנינוי ובחקלאות. שיעור זה אומנם נמצא במגמת ירידה, אך עודנו גבוה מאוד – כ־50% בשנת 2017.<sup>36</sup>

מקובל להסביר את הפיריון הנמוך של עובדים ועובדות חרדים בשלושה גורמים ראשיים: היקפי משרה נמוכים מאלו של עובדים יהודים לא־חרדים, שכר שעתי נמוך בהרבה אצל הגברים (55 ש"ח לשעה לשכיר חרדי לעומת 81 ש"ח אצל יהודים לא־חרדים) ונמוך יותר אצל הנשים (55 ש"ח אצל חרדיות לעומת 64 ש"ח לשעה אצל יהודיות לא־חרדיות); וחוסר במיומנויות מתאימות.<sup>37</sup> על פי מחקר של בנק ישראל, הפיריון בקרב גברים חרדים נמוך ב־60% מהפיריון בקרב גברים לא־חרדים. גם לאחר שמבודדים משתנים דוגמת שעות עבודה, גיל ויישוב מגורים, הפיריון נותר נמוך ב־33% מאצל האוכלוסייה הכללית.<sup>38</sup> לזה יש להוסיף את שיעור הגידול הטבעי של החרדים ואת משקלם העולה באוכלוסייה, וכל אלו מובילים למסקנה שעד כה תרמו החרדים אך מעט לעלייה המתמשכת של ההשתתפות בכוח העבודה והכבידו על העלייה בפיריון העבודה הכולל.<sup>39</sup> ההשפעה של הנתונים הללו באה לידי ביטוי גם בצמיחה הנמוכה לנפש ובתוצר למועסק, שנמצא בקיפאון כבר קרוב לעשור למרות הצמיחה הכלכלית והדמוגרפית של המשק.<sup>40</sup>

36 צוות מרכז טאוב, בדיקת מצב: ערבים בישראל – מהשכלה לתעסוקה, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 10.12.2019.

37 שם.

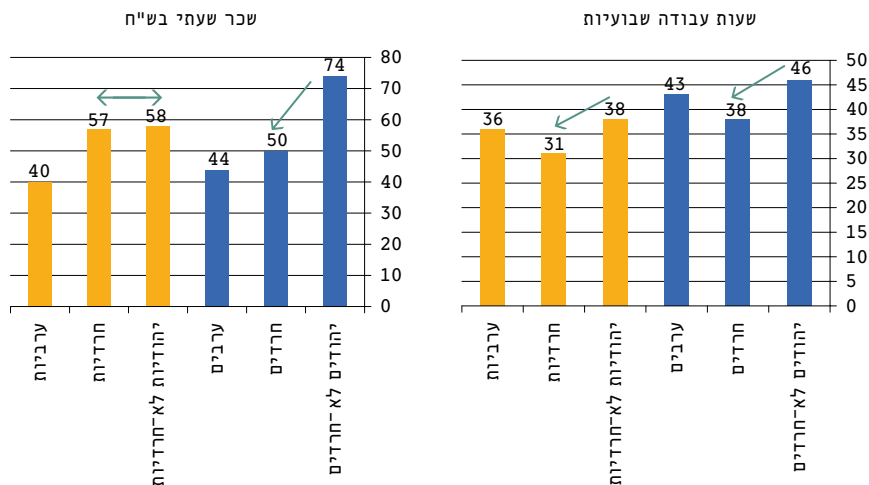
38 Bank of Israel, "[Increasing the Standard of Living in Israel by Increasing Labor Productivity](#)," August 2019, p. 92

39 בניכוי חרדים וערבים, ההשתתפות בכוח העבודה בישראל עלתה מ־77% ל־85.7% בשנים 2010–2019. לעומת זאת, ההשתתפות הכללית בכוח העבודה בישראל באותן שנים עלתה מ־72% ל־77.7%. הווי אומר שהעלייה בהשתתפות בכוח העבודה של חרדים וערבים אינה הולמת את הגידול הדמוגרפי, ובסופו של דבר היא מכבידה על שיעורי ההשתתפות הכלליים. ראו p. 53, "[OECD Economic Surveys: Israel 2020](#)," OECD,

40 בנימין בנטל וגלעד ברנד, [מצב המשק: מבט על](#), ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2019, עמ' 27–28. כפי שמובהר בדוח, לפיריון הנמוך ולתוצר הנמוך למועסק יש גם גורמים אחרים, אבל ברור ששינוי דרמטי בנתונים בקרב המגזר החרדי היה משפיע מאוד על הנתונים הללו.

### תרשים 3

שעות עבודה שבועיות ושכר שעתי ממוצע, לפי קבוצת אוכלוסייה ומגדר, גילים 25-64, 2016



מקור: מצגת מהרצאת פרופ' אמיר ירון, נגיד בנק ישראל, בכנס **דהמרקר**: "החברה החרדית כחלק מהמחר הכלכלי של ישראל", 31.12.2019.

אם תימשך המגמה של השנים האחרונות, ניתן להעריך כי העלייה בהשתתפות של חרדים גברים, וכנראה גם נשים, בכוח העבודה נעצרה וכי פריון העבודה שלהם לא יעלה. אם לא יחול שינוי של ממש במגמות הקיימות, הוא עלול אפילו לרדת. למגמות הללו הסברים אפשריים אחדים, כולם קשורים, בסופו של דבר, בערכיה של הקהילה החרדית. השתתפותם של גברים חרדים בכוח העבודה היא עבור רובם (ועבור מי שאינם עובדים כ"כלי קודש") פשרה ערכית. בתוך קהילה שמקדשת את לימוד התורה, וכדי לשמור על האתוס של חברת לומדים המעניקה כבוד ללומדים המתמידים והמצטיינים,

הבחירה בעולם המעשה נחשבת לעיתים כישלון.<sup>41</sup> לכן המחסום בפני השתתפות גדולה יותר של גברים חרדים בשוק העבודה הוא מחסום ערכי.

גם המכשול העיקרי להעלאת הפריזון הוא בסופו של דבר ערכי. גורם מרכזי לשכר הנמוך של גברים חרדים, אבל גם של נשים חרדיות, הוא היעדר מיומנויות רלוונטיות שדוחק אותם לעבוד כ"כלי קודש" בחינוך או בעבודות הדורשות מיומנות מקצועית נמוכה.<sup>42</sup> הדרך להעלאת השכר של עובדים חרדים היא להקנות להם יכולות מקצועיות מתקדמות המתאימות לשוק העבודה המודרני.<sup>43</sup> אלא שההתנגדות הערכית לשילוב לימודי ליבה במוסדות הלימוד של גברים וההתנגדות להשכלה גבוהה אצל גברים ונשים חוסמות את האפשרות לטייב את ההון האנושי החרדי ולהתאימו לשוק העבודה של המאה ה-21.<sup>44</sup>

41 להרחבה על המחסומים הערכיים שחרדים צריכים להתמודד איתם בכניסתם לשוק העבודה ראו נורית שטדלר, "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים: מכון ון ליר, 2003, עמ' 32-56.

42 סקר ה־OECD משנת 2017 בדק את המיומנות של החברה הישראלית. על פי הסקר, לרבע מהאוכלוסייה החילונית יש תעודת בגרות לעומת 11% בלבד מהחרדים. בשל מאפייני ההשכלה התורנית בקרב הגברים החרדים, למרביתם (כ־70%) אין תעודה כלל. 60% מהחרדים סיימו לימודי הוראה ומדעי החינוך כתחום הלימוד של התעודה הגבוהה ביותר לעומת 10.3% מהחילונים. לנתונים אלה יש השפעה ישירה על שעות העבודה, שכן בקרב הגברים החרדים נמצא קשר חיובי בין ממוצע שעות העבודה למיומנות, מה שלא נמצא בקרב החילונים. ככל שרמת המיומנות גבוהה יותר, כך הגברים החרדים עובדים במשרות ובתפקידים מקצועיים יותר, שנדרשת בהם הכשרה גבוהה, מעמיקה ושיטתית, ולכן מספר שעות העבודה הממוצע עולה בהתאם. בשל כך מצטמצם הפער בשעות העבודה ביניהם לבין הגברים החילונים ככל שרמת המיומנות עולה. ראו מרים גרינשטיין, "מיומנויות ותעסוקה באוכלוסייה החרדית", משרד הכלכלה, אפריל 2017.

43 מלאך, כהן וזיכרמן, לעיל הערה 32, עמ' 86.

44 אסף מלחי, בצלאל כהן ודן קאופמן, **חרדים לעמידם: עמדות וחסימים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2008.

## 4. השתתפות בכוח העבודה ותשלומי העברה

משקלם של תשלומי ההעברה בהכנסת משקי הבית החרדיים עומדת על 27% וגבוהה ביותר מפי 2 ממשקלם בהכנסה של משקי בית יהודיים לא-חרדיים (12%). כפי שמשקף בשיעורי ההשתתפות של גברים בשוק העבודה, להיקף תשלומי ההעברה הייחודיים לחרדים יש השפעה ישירה על נכונות של גברים חרדים לצאת לעבודה. כך, הגידול המשמעותי ביותר בהשתתפות של גברים חרדים בשוק העבודה בעשור החולף התחולל בשנים 2013-2015, שבמהלכן המפלגות החרדיות לא היו חברות בקואליציה ותשלומי ההעברה הייחודיים לחרדים קוצצו בחדות.<sup>45</sup>

### לוח 1

ההכנסה של משקי הבית החרדיים משכר נמוכה בכ-30% מזו של משקי הבית הלא-חרדיים, ומשקל תשלומי ההעברה בהכנסתם גדול יותר (בש"ח)

2018		1999 - מחירי 2018		
ממוצע משקי בית יהודים לא חרדים	ממוצע משקי בית חרדים	ממוצע משקי בית יהודים לא חרדים	ממוצע משקי בית חרדים	
18,603	13,160	11,833	8,182	הכנסה נטו
4,371	1,517	3,712	1,216	מיסים ישירים
22,973	14,677	15,545	9,398	הכנסה ברוטו
2,182	3,558	1,929	3,914	תשלומי העברה
1.52	1.32	1.22	0.76	מספר מפרנסים
2.93	5.18	3.07	5.4	מספר נפשות
12%	27%	16%	48%	תשלומי העברה כשיעור מהכנסה

מקור: מצגת מהרצאת פרופ' אמיר ירון, נגיד בנק ישראל, בכנס דהמרקר: "החברה החרדית כחלק מהמחנה הכלכלי של ישראל", 31.12.2019.

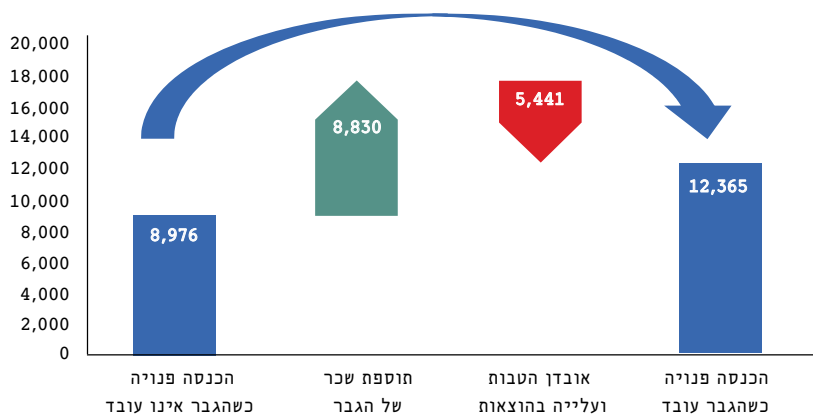
45 כפיר בץ וזאב קריל, "חשיבות התמריצים הכספיים לשיעור תעסוקת הגברים החרדים", אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר, דצמבר 2019, עמ' 10-11.



במסמך שפרסם אגף הכלכלן הראשי במשרד האוצר נבחנו אופי והיקף תשלומי ההעברה הייחודיים או אלו הניתנים לפי פרמטרים ייחודיים לאוכלוסייה החרדית והשפעתם על התמריץ לגברים חרדים לצאת לעבוד.<sup>46</sup> הניתוח בחן את היקף תשלומי ההעברה שמשקי הבית החרדיים מקבלים לעומת זה שמקבלים כלל משקי הבית, את המשקל של תשלומי ההעברה בהכנסות של משק הבית ובעיקר את ה"מחיר" שיש ליציאת גבר חרדי לעבודה, כלומר את הפער בין ההכנסות של משק הבית בלי עבודה ועם תשלומי העברה מוגברים לעומת ההכנסות במקרה של הצטרפות לכוח העבודה. מסקנות הניתוח ממחישות גם הן מדוע שיעור ההצטרפות של גברים חרדים לשוק העבודה נמוך.

#### חרשים 4

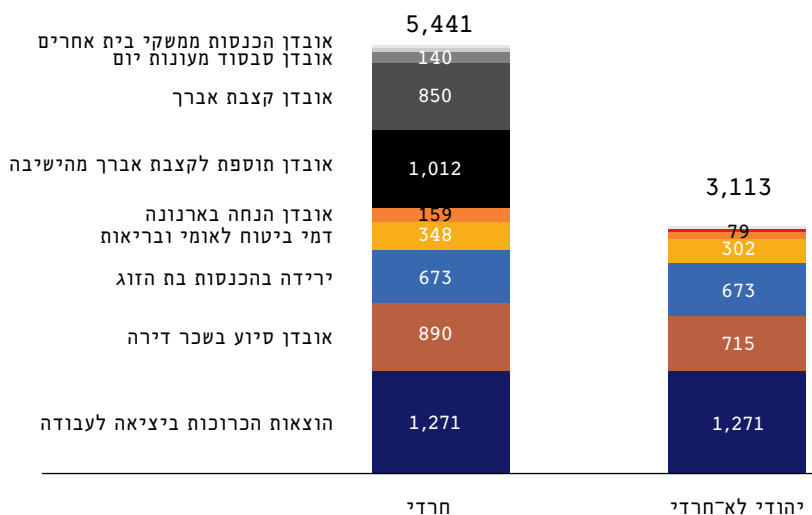
השינוי בהכנסה הפנויה של משק בית חרדי בעקבות יציאה לעבודה של הגבר (בש"ח)



מקור: עיבוד לנתוני סקר הוצאות 2016 של הלמ"ס ולנתונים החוקים והתקינות השונים.

### תרשים 5

#### הגידול בהוצאות ואובדן ההטבות הכרוכות ביציאת הגבר לעבודה (בש"ח)



מקור: כפיר בץ וזאב קריל, "חשיבות ההמריצים הכספיים לשיעור תעסוקת הגברים החרדים", אגף הכלכלן הראשי, משרד האוצר, דצמבר 2019, עמ' 14.

רכיבי ההכנסה של משפחה חרדית מהמדינה, מקצתם ייחודיים ומקצתם נובעים מהכנסה נמוכה, הם אלו: קצבת אברך, הבטחת הכנסה, סיוע בשכר דירה, סבסוד מעונות יום, הנחה בארנונה, קצבת ילדים ומס הכנסה שלילי. בנוסף לאלו אברך מקבל "הכנסה מהקהילה" כמלגות על לימודיו וכולל. כך יוצא שההכנסה הממוצעת של משפחה חרדית שבה הגבר אינו עובד גבוהה בכ-1,200 ש"ח מההכנסה הממוצעת של משפחה לא-חרדית שגם בה הגבר אינו עובד אבל שיעור תשלומי ההעברה בה גבוה יותר. על כן בעוד הגבר הלא-חרדי מאבד כשליש מגובה ההכנסה ברוטו שירוויח אם יחליט לצאת לעבוד, הגבר החרדי צפוי לאבד שני שלישים מגובה ההכנסה שירוויח בשל אובדן גדול יותר של הטבות. משמעות הדבר היא שהתמריץ של גבר חרדי לצאת לעבוד במבנה תשלומי ההעברה הנוכחי חלש מאוד ולמעשה הוא מתומרץ לבחור באחת מן השתיים: או להמשיך ללמוד וכולל ולא

להצטרף לשוק העבודה כלל או להצטרף לשוק העבודה אבל לעשות זאת בלי לדווח על כך, כלומר לעבוד "בשחור", וכך ליהנות מכל העולמות.<sup>47</sup>

## החרדים והישראלים: שוויון בנטל הכלכלי

לאורח החיים החרדי השפעה רבה על כלכלת ישראל ועל הישראלים ככלל. הוא יוצר אי־שוויון גדול בנטל הכלכלי. ההשפעה והאי־שוויון הללו באים לידי ביטוי בשלושה פרמטרים עיקריים: תשלומי מס, תשלומי העברה ותוצר לנפש. כפי שעולה מהפרקים הקודמים, מכלול הבחירות הערכיות של החרדים לצד המדיניות הממשלתית כלפי אורח החיים החרדי מביאים לפערים גדולים ולהשפעות משמעותיות של החרדים על המשק. המשמעות הכלכלית הכבדה ביותר של הפער בשיעורי התעסוקה וההכנסה של החרדים היא אובדן התוצר למשק. נכון לשנת 2018, אובדן התוצר הזה, לעומת מצב של תעסוקה מלאה בקרב חרדים, מוערך ב־29 מיליארד ש"ח, שהם 2% תוצר.<sup>48</sup> משמעות כלכלית נוספת נובעת מנטל המס. בהרצאה שנשא נגיד בנק ישראל ב־2019<sup>49</sup> הוא הראה שמשק בית חרדי משלם בממוצע מיסים ישירים בשיעור 34% מהיקף המס שמשלם משק בית יהודי לא־חרדי. ההבדל הגדול בהיקף המיסים הישירים נובע מהכנסה ממוצעת נמוכה יותר (משק בית חרדי ממוצע מכניס 70% ממשק בית יהודי לא־חרדי ממוצע) כמו גם ממספר הנפשות במשק הבית. מהצד השני, כאמור, נתח משקלם של תשלומי ההעברה בהכנסה של משפחה חרדית ממוצעת (27%) גדול מפי 2 ממשקלם בהכנסה של משפחה יהודית לא־חרדית ממוצעת (12%).

## סיכום

בפרספקטיבה של שני עשורים אפשר לקבוע כי חלה התקדמות מסוימת בהשתלבות חרדים בכוח העבודה. אצל הנשים השינוי גדול יותר, והן קרובות הרבה יותר לנשים יהודיות לא־חרדיות בשיעור ההשתתפות שלהן בכוח העבודה ופחות, אך טוב מבעבר, גם בגובה השכר הממוצע שלהן. אצל הגברים החרדים התמונה עגומה. למרות שיפור מסוים בהשתתפות שלהם בכוח העבודה, בעיקר בעשור הקודם, נבלמה בעשור הנוכחי המגמה, ומיצוי כושר ההשתכרות שלהם נראה

47 ככל הידוע, אין נתונים חד־משמיעים על היקף העבודה הלא־מדווחת אצל חרדים.

48 כך לפי ההערכות של ד"ר גלעד מלאך, ראש התוכנית "חרדים בישראל" שבמכון הישראלי לדמוקרטיה.

49 הרצאת נגיד בנק ישראל בכנס דהמרקר, פרופ' אמיר ירון, "[החברה החרדית כחלק מהמחנה הכלכלי של ישראל](#)", 31.12.2019.

רחוק מאוד. חוסר המיומנות של העובדים החרדים הופך את מבנה התעסוקה החרדי לשברירי במיוחד. באוקטובר 2020, בחסות משבר הקורונה, הגיע שיעור האבטלה בקרב גברים חרדים ל-25.8% (כולל מובטלים ועובדים שיצאו לחופשה ללא תשלום) ובקרב נשים חרדיות ל-23.5%. שיעורי האבטלה בקרב גברים ונשים יהודים לא־חרדים היו באותה תקופה 17.1% ו-20.1% (בהתאמה).<sup>50</sup>

כך, בעוד שבהשתתפות בכוח העבודה חלה עלייה מסוימת, חלה ירידה בגובה השכר שלהם. נתון זה – שהוא תולדה של מבנה התמריצים הממשלתיים, שמתגמל על אי־עבודה, וכמובן של בחירות ערכיות – עומד ביסוד הפער בנשיאה בנטל הכלכלי בחברה הישראלית. כל עוד נשים חרדיות, אבל חשוב ומשמעותי מזה – גברים חרדים, לא יבחרו למצות את יכולת ההשתכרות שלהם, וכל עוד מבנה תשלומי ההעברה לא ישתנה, לא יהיה בישראל שוויון בנשיאה בנטל הכלכלי.

50 נחונים של אגף הכלכלנית הראשית במשרד האוצר, מובאים אצל נתי טוקר, "[האוצר: תעסוקת החרדים והערבים נפגעה קשה יותר בסגר השני](#)", דה מרקר, 13.12.2020.

## 5. מערכת החינוך החרדי והחסם שהיא יוצרת להשתלבות חרדים בחברה הישראלית

החטא הקדמון שאחראי במידה רבה לשבטיות המאפיינת היום את החברה הישראלית הוא הפרדת מערכת החינוך לארבעה זרמים בעקבות התחייבותו של דוד בן-גוריון במכתב הסטטוס-קוו לאגודת ישראל החרדית, טרם הקמת המדינה. באותו מכתב הבטיח בן-גוריון "אבטונומיה מלאה" לכל אחד מזרמי החינוך. הוא סייג את אותה אוטונומיה בכך ש"המדינה כמובן תקבע את המינימום של לימודי חובה, לשון עברית, היסטוריה, מדעים וכדומה ותפקח על המינימום הזה".<sup>51</sup> ככל שמדובר בחינוך החרדי, הרישא, קרי אוטונומיה מלאה, מתקיימת עד היום. הסיפא, למרבה הצער, מתקיימת באופן חלקי ביותר. הבטחה זו של בן-גוריון עוגנה בחוק חינוך ממלכתי (1953) שהקים את הזרם של החינוך העצמאי, הבטיח לו מימון מדינה בהיקף של כ-75% מהמימון שניתן בזרמים האחרים וחייב הוראה של 75% מכלל המקצועות, אולם בלי שקבע כל מנגנוני פיקוח על חובה זו.<sup>52</sup> על בסיס יסודות פוליטיים וחוקיים אלו תפח החינוך החרדי לממדים העצומים של היום.<sup>53</sup>

מערכת החינוך החרדי<sup>54</sup> היא בעיני החברה החרדית פך השמן הטהור, ציפור הנפש של הקהילה והגורם שעליו מוטלת המשימה לעצב את דור העתיד של בני הקהילה. במובן המערכתי זהו סבך של מוסדות, מסלולי לימוד, שיטות תקצוב, מבנה ניהולי, תוכניות לימודים, רמות הכשרת מורים, עלויות והשתייכות לזרמים. לעומת מערכת החינוך הממלכתית, שבה שוררת אחידות רבה יותר,

51 לנוסח המלא ראו "נוסח מכתב הסטטוס קוו" (מקוון) באתר הכנסת. על החגבשות הסטטוס קוו ראו מנחם פרידמן, "ואלה חולדות הסטטוס קוו: דה ומדינה בישראל", בחוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה: אוניברסיטת חיפה – מוסד הרצל לחקר הציונות, 1990, עמ' 47-64.

52 חוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953.

53 ענת בארט, אהוד (אודי) שפיגל וגלעד מלאך, אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020, עמ' 25-32.

54 האמור בפרק זה מסתמך, אלא אם נאמר אחרת, על עבודתם המקיפה של בארט, שפיגל ומלאך, שם. בדברים שלהן אחראי את המערכת בקווים גסים. המבקש ללמוד את כל מורכבותה מוזמן לעיין בחיבור זה, ובעיקר בפרק השלישי – המתאר בפירוט את מבנה המערכת.

ומערכת החינוך הממלכתית־דתית, שבה שוררת אחידות מסוימת, ולעומת הפיקוח היעיל יחסית בשתי המערכות, מערכת החינוך החרדי היא מבוך מורכב להבנה, וכמו בחלקים אחרים של החברה החרדית היא מין אקס־טריטוריה המתנהלת לפי החוקים משלה. התקצוב המדינתי של המערכת משתנה בהיקפו, והפיקוח המדינתי על התנהלותה למעשה לא קיים. התוצאה היא שחלק הארי של המערכת מתנהל באופן שלמדינת ישראל אין עליו במובן המהותי שום השפעה.<sup>55</sup>

## החינוך החרדי: מספרים ומאפיינים עיקריים

כל ילד חמישי בישראל מתחנך היום במערכת החינוך החרדי, כלומר 25% מכלל התלמידים בחינוך העברי. על פי ההערכות הנוכחות להיום, בעוד 20 שנים ילמדו 30% מילדי ישראל בחינוך החרדי. בתקנון שיעורם במערכת החינוך העברי צפוי להיות קרוב ל־40.56%. המאפיין הבולט ביותר של מערכת החינוך החרדי הוא הפרדה מלאה בין בנים לבנות, הלומדים מגנון ועד בגרות במערכות נפרדות לחלוטין ועל פי תוכני לימוד שונים. הפרדה זו נובעת מן התפיסה המגדרית השונה בקהילה החרדית את תפקידם של הבנים – לימוד תורה וחיים שבמוקדם הדת, ואת תפקידן של הבנות – בניין המשפחה ונשיאה בעול הפרנסה.<sup>57</sup>

## בנים

מסלול הלימוד של רוב הבנים מתחיל בחדר, שם הם שוהים בגיל הגן, וממשיך בתלמוד התורה, שבו לומדים הבנים מכיתה א' ועד כיתה ח'. במסגרת החדר, שלעיתים הוא חלק מתלמוד התורה, הם לומדים קריאה וכתובה, ולאחר מכן, בתלמוד התורה, הם לומדים מקרא ומשנה וכמובן את הגמרא, לב הלימוד החרדי. בכיתה ט' הם נפרדים ממערכת החינוך ועוברים ללמוד ב"ישיבה קטנה", המקבילה החרדית לתיכון ובעלת מעמד משפטי של "מוסד תרבות ייחודי", ולאחר מכן, בסוף שנות התיכון, ל"ישיבה גבוהה", שם הם ילמדו עד שיינשאו ויעברו ללמוד ב"כולל". לצד המסלול הזה יש בשנים האחרונות גידול־מה בשיבות תיכוניות חרדיות, שבהן לומדים במתכונת דומה יותר לישיבות

55 על היעדר הפיקוח של החינוך החרדי ועל הוראה שאינה מתאימה את תוכני הלימוד הרשמיים של משרד הבריאות ראו דוח מבקר המדינה, דוח שנתי 70ב: החינוך החרדי והפיקוח עליו, 2020, עמ' 1067–1137.

56 "תחזית תלמידים למערכת החינוך לשנים 2021–2030", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אוגוסט 2020.

57 כמובן מדובר בהכללה המחעלמת משוני ומהבדלים דקים בין זרמים וקהילות בהקשר הזה, שבאים לידי ביטוי בפרקים אחרים של החיבור.

תיכונות דתיות לאומיות, ובכלל זה לימודי חול בהיקף נרחב. ואולם למרות חשיבותה בהיבט המספרי, תופעה זו היא עדיין שולית (כ-6% מן הבנים החרדים).<sup>58</sup>

במהלך שנות הלימודים בתלמוד התורה הבנים לומדים לימודים שאינם מקצועות קודש בהיקף מוגבל בלבד. היקף הלימודים של מקצועות אחרים קובע גם את מעמדם המשפטי של המוסדות ואת היקף התקצוב הממשלתי שלהם. תלמודי תורה שבהם היקף הלימודים של מקצועות חול הוא 55% מההיקף המלא הנדרש נקראים "מוסדות פטור". תלמידים אלו ילמדו מעט מתמטיקה ומעט עברית. במוסדות מהסוג הזה לומדים כיום 42% מהבנים החרדים. תלמודי התורה שהיקף תוכנית לימודי החול בהם היא 75% מהנדרש נקראים "מוכרים שאינם רשמיים". באלו לומדים 13% מהבנים החרדים. שאר הבנים החרדים לומדים בבתי ספר השייכים לזרם החינוך הממלכתי-חרדי, ברשת החינוך העצמאי וברשת מעיין החינוך התורני, ובהם היקף לימודי החול הוא 100%. ברוב המוסדות הללו הוראת אנגלית אינה כלולה בכלל בתוכנית הלימודים.<sup>59</sup>

היקף הלימודים המוצהר של לימודי החול במסגרות השונות מבטא רק חלק מהתמונה. מבחינה ערכית, מוסדות הלימוד החרדיים מעדיפים למעט בלימודים שאינם לימודי קודש. הוראת מקצועות חול נעשית בחלקה מתוך הבנת הערך בכך, אבל ברובה גם מתוך חובה ומוטיבציה להגדיל את נתח התקציב שלהם. לכן יש מעין ניגוד עניינים מובנה בין היעדר הרצון "להקריב" את זמן לימוד התורה על מזבח ההוראה של מקצועות חול לבין האילוצים החיצוניים המכתיבים זאת. התוצאה היא שההקפדה של המוסדות הללו על שעות לימודי החול מוגבלת, ובמקצתם ההתחייבות ללמד אותם היא רק מן השפה ולחוץ. בהיעדר פיקוח אפקטיבי כלשהו על תוכני הלימוד, אין למדינה שום אפשרות לדעת אם תלמודי התורה אכן מלמדים לימודי החול בהיקף שהם מצהירים עליו.<sup>60</sup> בנוסף, המורים שמלמדים את המקצועות הללו הם ה"מלמדים" של תלמודי התורה שמלמדים את מקצועות הקודש, ובדרך כלל אינם בעלי תעודת הוראה.<sup>61</sup> כפי שעמד על כך מבקר המדינה בדוח 2020, לא רק שהגברים החרדים העוסקים בהוראה לא קיבלו שום הכשרה מתאימה, אלא שלרוב

58 על המצב הקיים בישיבות תיכונות חרדיות ראו עמירם גונן, בצלאל כהן, בניהו טבילה ואליעזר היון, **ישיבות תיכונות חרדיות: תיאור וניתוח מצב**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2018. במחקר אחר של מכון ירושלים למחקרי מדיניות הוערך שהביקוש לישיבות תיכונות חרדיות יכול לעלות ל-17% בתנאים מסוימים. ראו עמירם גונן, בצלאל כהן ואליעזר היון, **פוטנציאל הביקוש ללימודים בישיבות תיכונות חרדיות**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2018.

59 בארט, שפיגל ומלאך, **לעיל** הערה 53, עמ' 23.

60 אחי וייסבלאי, "לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2012.

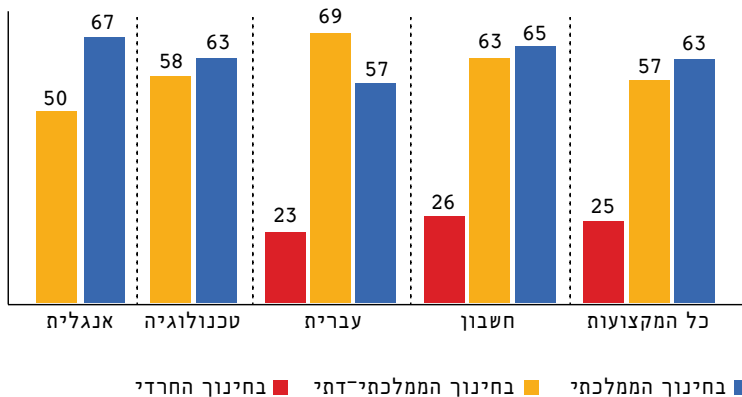
61 בארט, שפיגל ומלאך, **לעיל** הערה 53, עמ' 37; דוח מבקר המדינה, **לעיל** הערה 55, עמ' 1095.

הם עצמם הפסיקו ללמוד את מקצועות הליבה בבית הספר היסודי, מה שמשפיע לרעה על איכות ההוראה.<sup>62</sup>

בהיעדר פיקוח ובקרה של המדינה, היכולת להעריך את הישגי הבנים (והתלמידים בכלל) בחינוך החרדי תלויה בהערכה חיצונית אחרת של הישגי התלמידים. כלי חשוב מאוד להערכת הישגי התלמידים בישראל הם מבחני המיצ"ב המתקיימים בכיתות ה' וח'. אלא שלא כמו בשאר מערכת החינוך, הבנים החרדים, וגם רוב הבנות החרדיות, לא נדרשים להשתתף במבחני המיצ"ב, והם אכן כמעט שאינם משתתפים במבחנים הללו. דבר זה הופך את מדידת האפקטיביות של לימודי החול שבכל זאת נלמדים במערכת החינוך החרדי ללא אפשרות.<sup>63</sup> אשר למיעוט שכן משתתפים במבחנים אלו, התוצאות נמוכות בהרבה משל התלמידים הלומדים במערכת החינוך העברי.<sup>64</sup>

## תרשים 6

תוצאות מבחני מיצ"ב, לפי זרמי חינוך, כיתות ח', 2016



מקור: משרד החינוך, 2016.

62 דוח מבקר המדינה, לעיל הערה 55, עמ' 1097.

63 ראו "מיצ"ב חשע"ח: מדדי יעילות וצמיחה בית-ספרית", רמת גן: ראמ"ה, 2018, עמ' 7.

64 דוח מבקר המדינה, לעיל הערה 55, עמ' 1087-1089.



התוצאה היא שהבוגר האופייני מסיים את שנות הלימוד שלו במערכת החינוך החרדי בכיתה ח' כשהידע וכישורי הלמידה שלו במקצועות שאינם מקצועות קודש מוגבל מאוד והוא אינו יודע מילה באנגלית. מכאן הוא פונה לתקופה של עשר שנים לפחות במסגרת לימוד ישיביתית<sup>65</sup> שבה הוא ילמד רק תלמוד. גם אם יבחר להמשיך וללמוד מקצוע, הוא יגיע ללימודי ההמשך כשהוא כמעט לוח חלק בכל מה שקשור בידע לא־תורני, כפי שאראה בהמשך. ספק אם יש מערכת חינוך בעולם המערבי (מלבד מסגרות חרדיות ספורות מחוץ לישראל) שבוגריה כה דלים בכישורים הנדרשים להשתלבות בשוק התעסוקה ובמעגלי החיים של מדינה מודרנית.

## בנות

האתוס המכונן של מערכת החינוך החרדי לבנות הוא כאמור אחר. בעיני מייסדי החינוך החרדי לבנות וממשיכי דרכם העכשוויים, תפקידה החשוב של המערכת הוא הקניית הערכים החרדיים לבנות. במישור הדתי, השוני המהותי בין בנים לבנות הוא חובת לימוד התורה. בעוד בנים חייבים להתמסר התמסרות מוחלטת ללימוד תורה ולקיים את הציווי "והגית בו יומם ולילה", בנות פטורות מחובה זו. גם משום כך, על פי האידיאל החרדי תפקידה של האישה הוא לשאת על שכמה הן את עול הבית והן את עול הפרנסה – כדי לאפשר לבן זוגה את לימוד התורה.<sup>66</sup> הבדל מהותי זה משליך על תוכני הלימוד בחינוך החרדי לבנות. מחד גיסא, אין חרדה מ"ביטול תורה" כשלומדים לימודי חול. מאידך גיסא, כדי לאפשר לבנות לשאת בעול הפרנסה, יש נכונות לאפשר להן לקנות את הידע והכישורים הנדרשים לכך במעלה שנות הלימודים במערכת החינוך.<sup>67</sup>

גם הבנות מתחילות את לימודיהן במערכת החינוך בגיל הגן בלימוד קריאה וכתביבה, אבל מכאן ההבדלים לעומת מערכת החינוך של הבנים מתרחבים. רוב גדול של הבנות החרדיות לומדות במערכת החינוך 12 שנים. מיעוטן לומדות במוסדות פטור ובמוסדות רשמיים שאינם מוכרים, שבהם לימודי החול מוגבלים (כ־10%), אבל רובן המוחלט לומדות ברשת החינוך העצמאי, ברשת

65 בהתחשב בגיל הפטור הקיים – שהוא 24. רבים ממשיכים ללמוד שנים ארוכות יותר במסגרת תורנית.

66 על מקומן של הנשים בהתפתחות החברה החרדית הנוכחית ראו מנחם פרידמן, "האישה החרדית", בתוך: יעל עצמון (עורכת), *אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות: קובץ מחקרים בין־תחומי*, ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות ישראל, 1995, עמ' 273–290. ראו גם תמר אלזר, *משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות*, תל אביב: עם עובד, 1992, עמ' 83–108.

67 פיגי כהן וענת בארט, "הטמעת תכניות מצוינות בחינוך החרדי: תפקיד המפקח", בתוך: ענת בארט (עורכת), *מחקרים על הפיקוח במחוז החרדי של משרד החינוך: בין רשויות, רשתות והציבוריות החרדית*, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות והמחוז החרדי של משרד החינוך, 2018, עמ' 95–112.

מעין החינוך התורני או במוסדות ממלכתיים חרדיים, שבהם תוכנית הלימודים היא בהיקף של 100% מלימודי החול הנדרשים ובמקרים מסוימים היא דומה לזו שבבתי הספר הלא־חרדיים.<sup>68</sup>

## תרשים 7

התפלגות מערכת החינוך החרדי, לפי רמת חינוך, מגדר ומעמד משפטי, 2020



הערה: הנתונים אינם כוללים תלמידים במוסדות שאינם רשומים במשרד החינוך. מקור: משרד החינוך, 2020.

עם זאת, גם מערכת החינוך החרדי לבנות מכשירה את הבוגרות, אך באופן מוגבל, להשתלבות, ודאי להצטיינות, בלימודים אקדמיים, שוק התעסוקה ובמעגלי החיים של המדינה. שלא כמו במערכת החינוך בכללה, ההסללה במערכת החינוך החרדי לבנות מודגשת מאוד. האפשרות לבחור בין מקצועות לימוד ובהיקף הלימודים של מקצועות שונים לפי הכישורים ונטיית הלב מוגבלת, והדחיפה למצוינות ולהישגיות בלימודים מתונה גם היא. וחשוב מזה – יש חשש עמוק מהשתלבות באופק מקצועי ואישי שאינו משרת את עולם הערכים ואת הקהילה החרדית. על

כן מקובלת מדיניות מוצהרת של מוסדות לימוד חרדיים רבים המבקשת למנוע מן התלמידות התפתחות עצמאית שעלולה לפתוח לפנייהן אפשרויות שירחיקו אותן מאורח החיים החרדי.<sup>69</sup> כך למשל, במוסדות חרדיים רבים הבנות מנועות מלגשת לבחינות הבגרות. במוסדות הללו יש הניגשות לבחינות מקבילות (בחינת סאלד) ויש (מעטות יחסית) שאינן ניגשות לבחינות כלשהן. בשנים האחרונות חלה עלייה במספר הבנות הניגשות לבחינות הבגרות. בשנת הלימודים תשע"ח, לדוגמה, ניגשו 55% מהן לבחינות הבגרות, אבל רק מעטות (20%) היו זכאיות לתעודת בגרות ושיעור זעיר בלבד (כ-6%) היו זכאיות לתעודת בגרות שעומדת בתנאי הסף של הקבלה לאוניברסיטאות.<sup>70</sup>

שלא כמו הבנים, בוגרות מערכת החינוך החרדי מסיימות את חוק לימודיהן כשבידיהן יותר ידע שאינו תורני וכלים מסוימים להשתלבות מוצלחת יותר בשוק התעסוקה ובמעגלי החיים של המדינה.<sup>71</sup> עם זאת, כפועל יוצא ממבנה תוכנית הלימודים והמדיניות של מובילי המערכת להפוך אותה לשבלונית ומגבילה מבחינת האופק שהיא מאפשרת לבנות, המערכת יוצרת חסם מובנה למיצוי היכולות של אוכלוסיית הבנות החרדיות.<sup>72</sup> בהנחה של התפלגות נורמלית של כישורים מתברר כי בעוד בנות גילן בוגרות מערכת החינוך העברי יכולות לבחור במגוון מסלולי קריירה ולמצות את כישוריהן, האופק ההשכלתי והתעסוקתי של הבוגרות החרדיות מוגבל הרבה יותר. כך, לפי הסקר החברתי של הל"מ ב' ס' 2014, 42% מהנשים החרדיות העובדות עסקו בחינוך, לעומת 19% מהנשים היהודיות הלא-חרדיות, 5% עסקו במסחר (לעומת 13% מהנשים היהודיות הלא-חרדיות)

69 מעיין שחף, "מערכת לימוד משלימה לחינוך החרדי: סוגיית הנשים", גדיש יד (2014), עמ' 80-85.

70 מלאך וכהנר, לעיל הערה 3, פרק החינוך.

71 מעניין בהקשר זה היפוך הסטטוס בין הבנים והבנות ביחסה של החברה הלא-חרדית לידע לעומת יחסה של החברה החרדית אליו. בחברה החרדית הידע התורני הוא ידע מוערך והבנים הלומדים נהנים מן היוקרה של "תלמידי חכמים", הבנות נחשבות "משכילות ובורות", כמטבע הלשון של תמר אלאור. בחברה הכללית, לעומת זאת, סולם היוקרה הפוך.

72 אף שהנשים החרדיות משתתפות יותר בעולם התעסוקה הכללי, אין הן משתלבות בהכרח יותר בתוך החברה הישראלית מבחינה תרבותית-ערכית. מחקרים סוציולוגיים מלמדים שהחינוך החרדי שואף להקנות לנשים כלים מעשיים לנשיאה בנטל הפרנסה יחד עם חינוך אידאולוגי שמטרתו למנוע השתלבות וקניית כלים משכיליים. תמר אלאור תיארה זאת כחינוך ל"תכל'ס", שסופו לייצר דור של נשים משכילות בתחומים מסוימים ובורות באחרים. ראו אלאור, לעיל הערה 66, עמ' 83-108. ראו גם בלה ליוש, "דרכי התמודדות של נשים חרדיות עם שינויים המתחוללים בחברתן בתחומי ההשכלה, התעסוקה והפנאי", חקר החברה החרדית 3 (דצמבר 2015), עמ' 26-55.

ו-2% בתחום התעשייה (לעומת 8% מהנשים היהודיות הלא־חרדיות).<sup>73</sup> עם זאת, על פי הנתונים של אותה שנה, ניכר שינוי בתחום הלימודים עם צמצום הפער בין נשים חרדיות ליהודיות לא־חרדיות. למשל, 16.1% מהנשים החרדיות הצעירות (21-35) בעלות השכלה אקדמית קיבלו תואר בתחום החינוך, לעומת 5.6% מהנשים היהודיות הלא־חרדיות. יתר על כן, 11.5% מהחרדיות היו בעלות תואר בתחום מדעי המחשב, מתמטיקה או סטטיסטיקה, לעומת 3.6% בלבד מהנשים היהודיות הלא־חרדיות.<sup>74</sup>

## מערכת החינוך החרדי: היבטים ערכיים

חלק מתפקידה של מערכת החינוך בכל מדינה, ובכלל זה ישראל, המתמודדת עם שלל אתגרים חיצוניים ובעיקר פנימיים, הוא הקניית בסיס ערכי משותף לכלל התלמידים כדי להופכם לאחר מכן לאזרחים בוגרים הנוכחים להשתלב במדינה, לפעול למענה, לשאת בעול המשותף לכל אזרחיה ולהרגיש שייכות, ולו במידה מוגבלת, לערכי היסוד שלה. בחינוך העברי באים היבטים ערכיים אלו לידי ביטוי ביעדים שהמערכת מציבה לעצמה, בתוכניות הלימודים ובפעילויות החינוכיות הנלוות אליהן ובלימודי האזרחות שנועדו בעיקר לכך.

מערכת החינוך החרדי כמעט חפה מכל אלו. הערכים שהיא מחנכת לאורם את תלמידיה הם כמעט רק הערכים הפנימיים של הקהילה החרדית. כשאלו מתנגשים עם ערכים, עקרונות או חובות שמדינת ישראל מטילה על אזרחיה, התלמידים מחונכים להעדיף את הערכים הקהילתיים ובמקרה הצורך אף להיאבק עליהם מול רשויות המדינה.<sup>75</sup> בחלקים מסוימים של מערכת החינוך החרדי מוקנית לתלמידים תפיסה שלילית ולעומתית של מדינת ישראל, והם מחונכים לראות בה מסגרת שבעצם קיומה נוגדת את ערכיהם החרדיים. גם בהיבטי ידע, שאמורים להקנות לאזרחים את היכולת הבסיסית להכיר את ערכי המדינה ולהבין את מנגנוניה ואת דרך פעולתה, בוגרי החינוך החרדי חסרים מאוד. הבנים אינם לומדים אזרחות כלל. מיעוט מקרב הבנות לומדות אזרחות בתוכנית

73 הלמ"ס, הסקר החברתי 2014, "נתונים על מועסקים לפי ענף כלכלי".

74 איתן רגב, דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים־חרדי והשוואה רב־מגזרית, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2017, עמ' 25.

75 ראו אביעד הכהן, "דברי הרב, דברי הרעב ודברי הריבון – דברי מי שומעים?" על 'נאמנות כפולה' וניגוד עניינים של משרתי ציבור חרדים ושומרי מצוות", בתוך: חיים זיכרמן ויורם מרגליות (עורכים), המשפט והחרדים בישראל, חל אביב: הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן – אוניברסיטת חל אביב, 2018, עמ' 169-222.

ייעודית ומותאמת, החושפת אותן באופן חלקי ומגמתי למדינה שהן חיות בה. סביר לשער שחלק מהניכור שחשים חרדים כלפי המדינה נובע מהחינוך האזרחי הלוקה של מערכת החינוך החרדי (כפי שאתאר בפרק שייוחד לכך).

## סיכום

מפאת ערכיה ומאפייניה של מערכת החינוך החרדי היא מסכלת את יכולתם של בוגריה ובוגרותיה למצות את יכולותיהם האישיות ולהפוך למסוגלים לשאת במשותף עם שאר הישראלים בנטל הכלכלי. היא הופכת אותם גם לאזרחים מנוכרים למדינה, לערכיה ולמוסדותיה. המדינה נושאת בחלק הארי של העלויות של מערכת החינוך החרדי, לבנים ולבנות. בשל היקפה הגדל גדלים גם התקציבים המופנים אליה. שלא כמו בשאר הזרמים של מערכת החינוך, שם להגדלת ההשקעה בחינוך יכולה להיות תשואה בהיבטים של פריון והקניית ערכים משותפים, במערכת החינוך החרדי הגדלת ההשקעה לא תניב כל תשואה כל עוד מבנה המערכת נשמר כפי שהוא. בהיבט של השקעה מול תשואה למשק הישראלי ולמדינה בכללה, המשאבים הללו מניבים תשואה שלילית.

## 6. שילוב חרדים בהשכלה הגבוהה והצלחתו המוגבלת עד מאוד

ברור לכול שחסם משמעותי בפני מיצוי יכולות התעסוקה של חרדים, מעבר לנונותם להשתלב בכוח העבודה, הוא יכולתם להשתלב בתעסוקה איכותית.<sup>76</sup> כפי שהראה איתן רגב, חינוך משמעותי בבית הספר משפיע על השכלה אקדמית, והשכלה אקדמית משפיעה מאוד על יכולת ההשתכרות.<sup>77</sup> שכרם הנמוך של גברים חרדים ביחס לגברים יהודים לא־חרדים ושכרן הנמוך אך פחות ביחס של נשים חרדיות לעומת זה של נשים יהודיות לא־חרדיות, מוסבר גם בכישורים המוגבלים, כלומר בהיעדר השכלה רלוונטית, שהם מביאים עימם לשוק התעסוקה המודרני.<sup>78</sup> כדי להשפיע לטובה על השתלבותם של חרדים בתעסוקה איכותית הממשלה פועלת, יחד עם המועצה להשכלה גבוהה, הוועדה לתכנון ותקצוב במל"ג, האוניברסיטאות והמכללות ושורה של ארגונים, לשם שילוב חרדים במערכת ההשכלה הגבוהה.

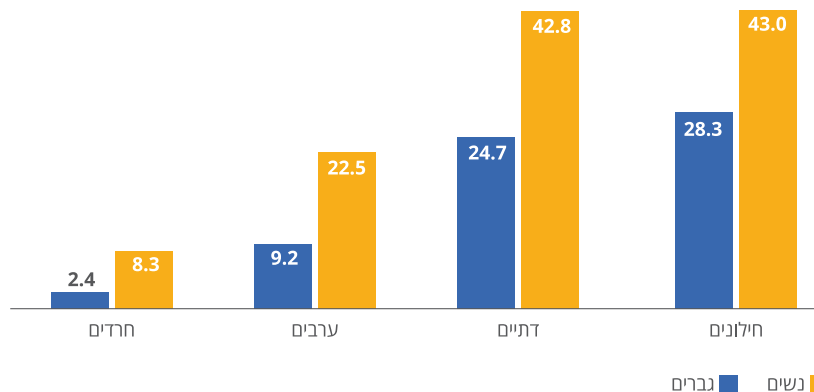
76 כפי שמכונה לעיתים מזומנות בקרב העוסקים בשילוב חרדים תעסוקה במקצועות מבוקשים המצריכים מימנות גבוהה.

77 רגב, לעיל הערה 74.

78 שם, עמ' 33.

## תרשים 8

שיעור בעלי תואר אקדמי, לפי קבוצת אוכלוסייה ומגדר, 2014 (%)



מקור: איתן רגב, "אחגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בהוך: אבי וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016**, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016, עמ' 189.

במרוצת שני העשורים החולפים הוקם אקוסיסטם רחב היקף שתכליתו שילוב חרדים בהשכלה הגבוהה. הוקמו מסלולים ייעודיים לחרדים באוניברסיטאות; הוקמו על ידי האוניברסיטאות מרכזי חרדים (מח"רים) ייעודיים לחרדים בריכוזים חרדיים גדולים; הוקמו מסגרות לימוד ייעודיות במכללות אקדמיות לא-חרדיות, ובכלל זה קמפוסים נפרדים לחרדים לצד מכללות המיועדות לחרדים בלבד; הוקמו תוכניות תמיכה ייעודיות לחרדים במסגרת מוסדות הלימוד ובמסגרות אחרות; עוצבו מסלולי לימוד ייעודיים וייעודיים לחרדים; הותאמו תנאי הלימוד במוסדות שהוקמו לאופי החרדי; ועוד. כל אלו נעשו בהשקעה כספית אדירת ממדים ומתמשכת מצד המדינה ומצד פילנתרופים וארגוני חברה אזרחית שהבינו את המשמעות הכלכלית של אי-השתלבות של החרדים במשק הישראלי ואת החיוניות שבהשכלה אקדמית להשתלבות מוצלחת.

בפרספקטיבה של שני עשורים אפשר לקבוע כי המאמצים הללו נחלו הצלחה חלקית ביותר. מחד גיסא, מספר התלמידים החרדים באקדמיה עלה משמעותית (בכ־180% בשנים 2010–2020).<sup>79</sup> מאידך גיסא, קצב הגידול הזה משקף נקודת מוצא נמוכה מאוד, והוא רחוק מלהדביק את הצורך בהיקף ובהרכב הלומדים. מי שהוביל את המאמצים הללו בתוך מערך ההשכלה הגבוהה הייתה הוועדה לתכנון ותקצוב (ות"ת) של המועצה להשכלה גבוהה. בכך הייתה הוועדה הגוף המוציא לפועל של מדיניות שהובלה בידי משרדי ממשלה שהיו שותפים למאמץ הזה בתכנון ובתקצוב. בעשור החולף היה השלד של שילוב החרדים באקדמיה תוכניות החומש שנכתבו בידי ות"ת. כדי לממן את המאמץ הזה נחתמו בין האוצר לבין ות"ת הסכמים שלפיהם המדינה תשקיע סכום מצטבר של 1.7 מיליארד ש"ח במשך עשור.<sup>80</sup> לשם ההשוואה, סך התקציב של ההשכלה הגבוהה לשנה עלה בין 2010 ל-2020 מ־6.9 מיליארד ש"ח (2010) ל־11.8 מיליארד ש"ח (2020).<sup>81</sup>

מספרים אלה מרשימים פחות כאשר בוחנים את הצמיחה של כלל מערכת ההשכלה גבוהה בעשור האחרון. בשנת הלימודים תשע"ט, לדוגמה, למדו בכלל המוסדות להשכלה גבוהה 308,320 סטודנטים לעומת 283,850 בשנת הלימודים תש"ע. העלייה ניכרת במיוחד בקרב סטודנטים מהחברה הערבית, שכמעט הכפילו את מספרם.<sup>82</sup> כיום מתוך החרדים הלומדים במוסדות אקדמיים, רק מיעוט (16%) לומדים באוניברסיטאות. השאר לומדים במכללות אקדמיות (54%) ובמכללות לחינוך (31%), לעומת 46% מכלל הסטודנטים הלומדים באוניברסיטאות, 38% במכללות אקדמיות ו־16% במכללות לחינוך.<sup>83</sup>

### 79 מלאך וכהנר, לעיל הערה 3.

80 תוכנית החומש הראשונה החלה בשנת הלימודים תשע"ב והסתיימה בשנת הלימודים תשע"ו, והשנייה החלה בשנת תשע"ז והלימודים והסתיימה בשנת הלימודים תשפ"א. על תוכניות אלו ראו גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב, "תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו: מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז-תשפ"א)", המל"ג, 2015.

81 הלמ"ס, "השכלה גבוהה בישראל: נתונים נבחרים לשנת הלימודים תש"ף (2019/20) לרגל פתיחת שנת הלימודים האקדמית".

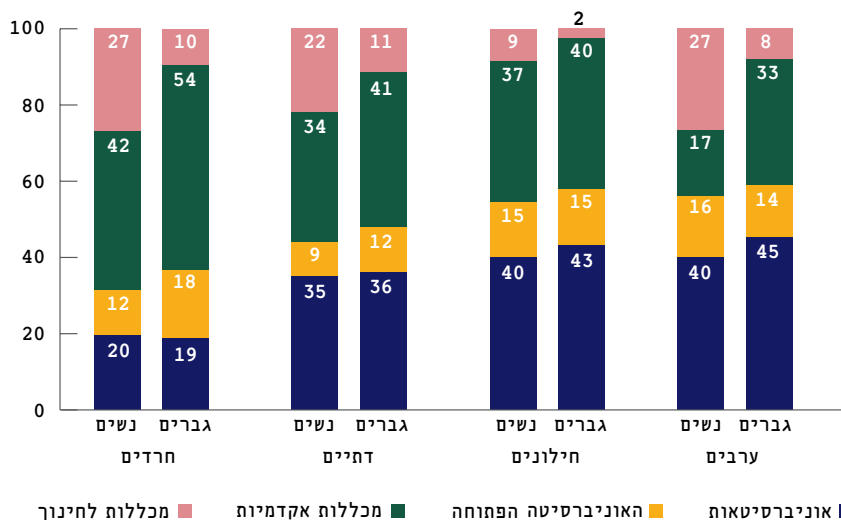
82 המל"ג, "לקט נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תש"ף – 2020/2019".

83 הלמ"ס, "סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה, לפי תואר וסוג מוסד, תשע"ט".



### תרשים 9

התפלגות הסטודנטים במוסדות אקדמיים, לפי קבוצת אוכלוסייה ומגדר, 2014 (%)



מקור: איחן רגב, "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בחור: אבי וייס (עורך), דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016, עמ' 202.

פער זה משתקף גם בתחומים הנלמדים, שכן בקרב כלל אוכלוסיית הסטודנטים ניכרת עלייה משמעותית בלימודים של תחומי הייטק: שנת הלימודים תשע"ט הייתה השנה השנייה ברציפות שלימודי הנדסה היו מסלול הלימודים הנלמד ביותר (18.4%). לימודי הנדסה עקפו את מדעי החברה (18%), שלאורך שנים נחשבו לתחום הלימודים הפופולרי ביותר. חיזוק מקצועות הייטק בא לידי ביטוי גם בזינוק מרשים במספר הסטודנטים (עלייה של 80%) הלומדים מתמטיקה, סטטיסטיקה או מדעי המחשב. משקלול הנתונים עולה כי אחד מכל ארבעה סטודנטים בישראל לומד הנדסה ומדעי המחשב, מתמטיקה או סטטיסטיקה. לאורך העשור חלה ירידה של כ-20%-25% בביקוש ללימודי משפטים או מינהל עסקים, שנחשבו בתחילת העשור לימודים מבוקשים.<sup>84</sup> ואולם בקרב הסטודנטים החרדים התמונה אחרת לחלוטין. דוח מבקר המדינה לשנת 2019 (169) בחן את

מימוש הנגשת ההשכלה הגבוהה לחרדים על ידי ות"ת וגילה כשלים קשים בתכנון ובביצוע תוכניות השילוב. אבל מטריד מזה – הוא חשף את הצלחתן המוגבלת עד מאוד, המהווה, בפרספקטיבה של גידול האוכלוסייה החרדית, כישלון. הדוח מצביע על שורה של כשלים הנוגעים כמעט בכל היבט של שילוב חרדים באקדמיה.

## מספר החרדים הלומדים באקדמיה

אחד היעדים שהציבו התוכניות של ות"ת הוא הגדלת מספר החרדים הלומדים באקדמיה. לשם כך נקבעו אבני דרך במספרים. הדוח מצא כי היעדים המספריים שהוצבו בראשית הדרך (2011) לא הושגו באופן עקבי. יתרה מזו, נתונים עדכניים מראים כי בשנים האחרונות היה דשדוש במספר החרדים המצטרפים לספסלי האקדמיה, בוודאי בתקנון הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה החרדית.<sup>85</sup> בנוסף, מספר הלומדים באקדמיה רחוק מלשקף את מספר הבוגרים של האקדמיה.

## הרכב המגדרי של חרדים הלומדים באקדמיה

כאמור בפרק העוסק בתעסוקה, פערי הפיריון בעבודה אצל גברים חרדים גבוהים בהרבה מהפערים שאצל נשים חרדיות, גם בגלל היעדר השכלה. מכאן שהצורך בשילוב חרדים באקדמיה חריף במיוחד אצל הגברים החרדים. אלא שבפועל, התוכניות שהפעילה ות"ת לא קבעו יעדים נפרדים לשילוב באקדמיה של גברים ונשים. למרות המודעות של ות"ת לצורך לעודד גברים להשתלב באקדמיה, התמריצים שיצרו עדיפות להם על פני נשים צומצמו. וכך, שיעור הגברים החרדים הלומדים באקדמיה קטן בהרבה משיעור הנשים החרדיות ביחס של כשליש לכשני שלישים.<sup>86</sup>

## נשירה גדולה מהלימודים

חרדים – נשים, אבל בעיקר גברים – המבקשים ללמוד באקדמיה צריכים לגשר על פערי ידע עצומים: הנשים, אם למדו במסגרת תיכונית שבה ההיקף והרמה של לימודי חול מוגבלים; והגברים,

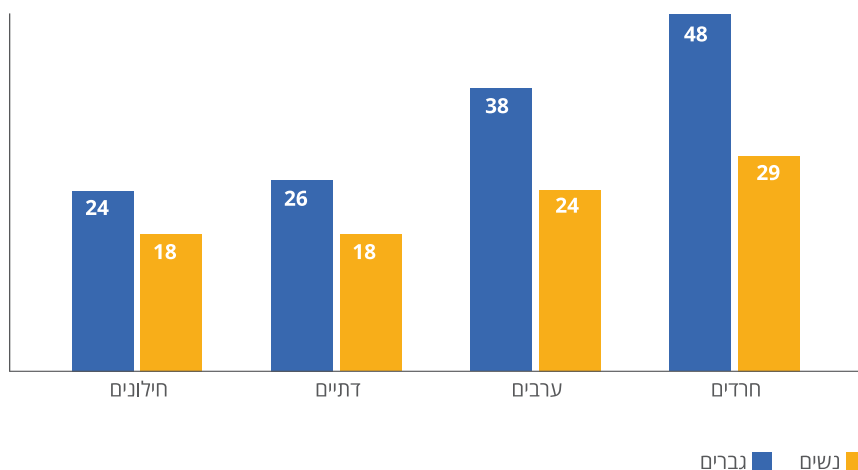
<sup>85</sup> בשנת 2020 היה אומנם גידול משמעותי יחסית בהיקף הלומדים, אבל בשנים הקודמות היה דשדוש, ובממוצע קצב הגידול השנתי נמוך מאוד.

<sup>86</sup> כך למשל, בשנת 2020 היו כ־68% מהחרדים הלומדים באקדמיה נשים, ושיעור הגידול של מספר הנשים החרדיות הלומדות באקדמיה (12%) היה גדול בהרבה משיעור הגברים החרדים הלומדים (3%).

משום שהם מגיעים ללימודים האקדמיים חפים, הלכה למעשה, הן מידע רלוונטי והן מכישורי למידה שאינם קשורים בלימודי קודש. כדי לגשר על הפער הזה הוקמו במוסדות להשכלה גבוהה מכינות קדם-אקדמיות. למרות המאמצים להתאים את המסלול הקדם-אקדמי והאקדמי לחרדים, הנשירה של סטודנטים חרדים היא גדולה מאוד. בקרב הנשים, הנשירה ממכינות קדם-אקדמיות היא בשיעור של 35%, והנשירה מלימודים אקדמיים היא בשיעור של 28% (לעומת נשירה בשיעור של 12% אצל נשים יהודיות לא-חרדיות). אצל הגברים המצב קשה הרבה יותר. היקף הנשירה של גברים ממכינות קדם-אקדמיות עומד על 55%, והיקף הנשירה שלהם מלימודים אקדמיים עומד על 46% (לעומת 20% אצל גברים יהודים לא-חרדים). **למעשה, מכל 100 גברים חרדים שיתחילו ללמוד במכינות קדם-אקדמיות, רק 24 יסיימו את התואר (!)**. בשנים 2011-2017, לדוגמה, היו 78% ממסיימי התואר החרדים נשים.

### תרשים 10

**שיעורי נשירה מלימודים לתואר אקדמי, צעירים שהחלו ללמוד לפני 2010 והפסיקו לפני 2014 בלי לקבל תואר, לפי קבוצת אוכלוסייה ומגדר (%)**



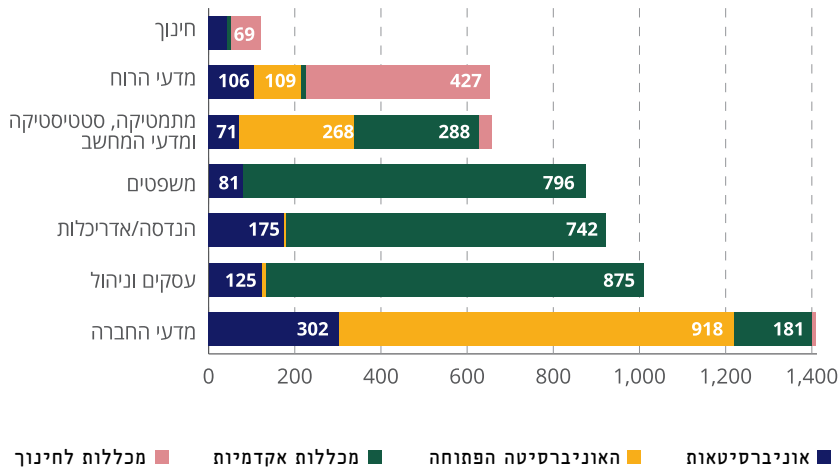
מקור: איתן רגב, "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בתוך: אבי וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016**, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016, עמ' 194.

## תחומי לימוד שאינם תואמים את צורכי המשק

תקוות גורמי המדיניות והתכנון היא שההשתלבות של חרדים באקדמיה תביא לגידול הפרייון בעבודה של העובדים החרדים. בחינת תחומי הלימוד שבהם החרדים, גברים ונשים, משלימים תואר מראה תועלת אפשרית מוגבלת של התהליך כולו לפרייון. כך למשל, בשנת הלימודים תשע"ז, למדו לתואר בחינוך 29% מן החרדים (21% מן הגברים ו-34% מהנשים לעומת 14.5% בשאר האוכלוסייה), 36% למדו לתואר במדעי החברה, בניהול או במשפטים, ורק 18% למדו מקצועות הנדסה, מתמטיקה או מדעי המחשב. כשמתבוננים בתמונת הבוגרים החרדים בשנים 2012-2017 עולה כי 44% מכלל החרדים שסיימו תואר הן נשים שלמדו הוראה. בהנחה שגברים בשיעור דומה שלמדו הוראה סיימו את התואר, עולה כי כמחצית מהחרדים בוגרי תואר מחזיקים בתואר בהוראה. ואולם, בעוד שלגברים מסיימי התואר יש אפשרות סבירה למצוא עבודה, אצל הנשים 88% מקרב מסיימות התואר לא מצאו עבודה בתחום ההוראה גם בחלוף שנתיים ממועד קבלת התואר.

### תרשים 11

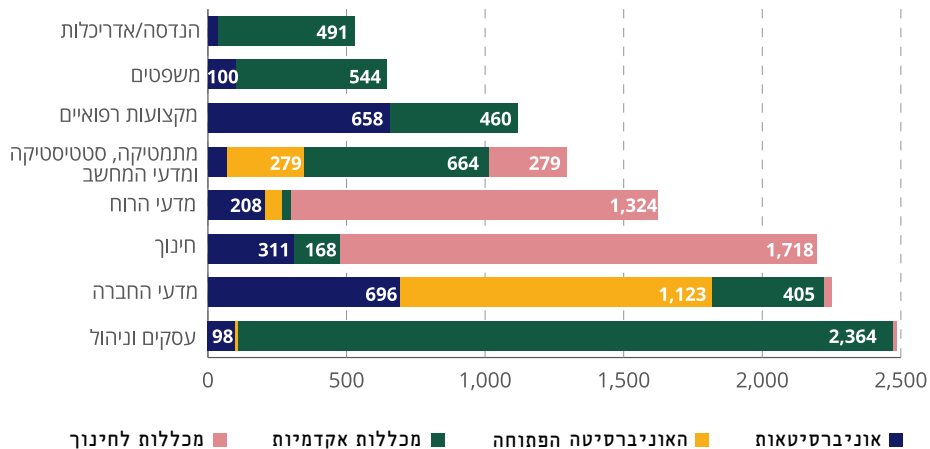
מספר הסטודנטים החרדים (גברים) ב-7 תחומי הלימוד העיקריים, לפי קבוצת אוכלוסייה ומוסד לימודים, 2014-2000



מקור: איתן רגב, "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בהוך: אבי וייס (עורך), דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016, עמ' 206.

## חרשים 12

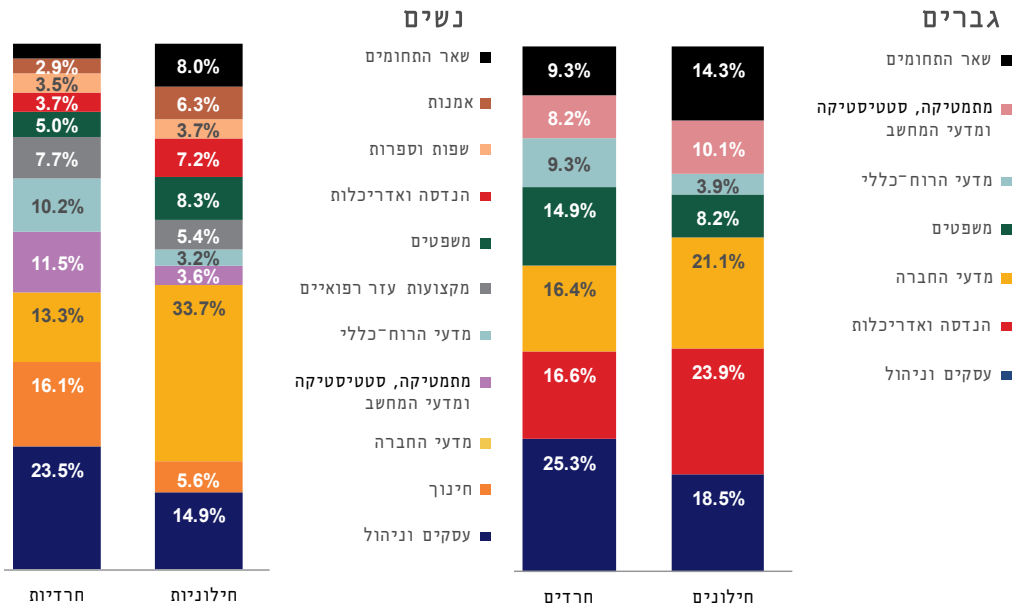
מספר הסטודנטיות החרדיות ב-7 תחומי הלימוד העיקריים, לפי קבוצת אוכלוסייה ומוסד לימודים, 2014-2000



מקור: איתן רגב, "אחגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בתוך: אבי וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016**, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016, עמ' 206.

### חרשים 13

התפלגות בעלי התארים, לפי תחומי לימוד, מגדר וקבוצת אוכלוסייה,  
גילים 20-35, 2014 (%)



מקור: איתן רגב, דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2017, עמ' 25.

למרות מאמצים מדינתיים ומשאבים רבים, מעטים הם החרדים המשתלבים בשוק התעסוקה לאחר שעברו את מלוא המסלול האקדמי. מעטים הרבה יותר מקרבם משתלבים במקצועות נדרשים בעלי פריון גבוה. העלייה במספר החרדים הלומדים באקדמיה לא באה לידי ביטוי בפריון בעבודה של גברים חרדים וכן באה לידי ביטוי מוגבל בפריון בעבודה של נשים חרדיות. גם מגמת הגידול בפריון, שבראשית העשור הייתה משמעותית, נעצרה, ובשנים האחרונות העלייה מתונה מאוד. כישלון השילוב באקדמיה הוא סיבה משמעותית לכך.

לשם ההשוואה, תוכנית לעידוד השילוב של סטודנטים ערבים במערכת ההשכלה הגבוהה הופעלה על ידי ות"ת ומל"ג לפני שמונה שנים וזכתה להצלחה מרובה. בתוך עשור הוכפל מספר הסטודנטים מהחברה הערבית באקדמיה והוא עומד היום על כ־51,000 סטודנטים. בשנים אלו חל גידול בשיעור של 118% גם בקרב הלומדים הערבים לתואר שלישי, שמהווים היום 7.18% של סך הדוקטורנטים בישראל.<sup>87</sup> ואולם, בדומה לציבור החרדי גם בציבור הערבי העלייה במספר הסטודנטים היא בעיקר בקרב הנשים. בשנים 2008–2018 עלה שיעור הגברים הערבים שהשתלבו בלימודים במערכת ההשכלה הגבוהה ב־4 נקודות אחוז בלבד לעומת 13 נקודות אחוז בקרב הנשים הערביות ועלייה של כ־18 נקודות אחוז בקרב היהודיות הלא־חרדיות.<sup>88</sup> בין 2007 ל־2017 חלו עלייה בשיעור הלומדים הערבים את תחומי הניהול, מדעי הטבע, מתמטיקה או מדעי המחשב וירידה בשיעור הלומדים את מקצועות המשפטים ומדעי החברה.<sup>89</sup>

## הנשרות טכנולוגיות וסמינרים לבנות

לצד הכשרה מקצועית במסגרות אקדמיות, ולמעשה עוד טרם נעשה מאמץ לשלב חרדים בלימודים במערכת ההשכלה הגבוהה, דרך המלך של ההכשרה המקצועית העל־תיכונית החרדית עברה בסמינרים לבנות. מסגרות אלו, שהן מסגרות המשך למסגרות התיכוניות לבנות החרדיות, הממשיכות ללמוד על פי רוב באותה מסגרת פורמלית, הפכו במרוצת שני העשורים האחרונים למוסדות המרכזיים המכשירים חרדים, ובעיקר בנות חרדיות, לשוק התעסוקה.

באופן מסורתי הכשירו הסמינרים את הנשים החרדיות להוראה. ככל שגדל מספר המוסמכות להוראה, נוצר עודף בעובדות הוראה. כדי לאפשר לבוגרות ללמוד מקצוע שיאפשר להן למצוא את מקומן בשוק העבודה הייתה ההכשרה בשלב הראשון חלק מלימודי ההוראה. לאחר מכן, בכמה מן הסמינרים, נפתחו מסלולי לימוד המאפשרים לבוגרות לרכוש מקצוע שיכול לאפשר להן תעסוקה איכותית. בין השאר נפתחו מסלולי לימוד למקצועות כמו הנהלת חשבונות וגרפיקה ומסלולי לימוד יוקרתיים למקצועות כמו תכנות מחשבים ואדריכלות. ב־2019 אף אושרו תקנות חדשות של משרד החינוך המאפשרות לפתוח סמינרים נוספים שילמדו במתכונת הזו. חשוב לציין כי הסמינרים

87 המל"ג, "לקט נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תש"ף - 2019/2020".

88 "חסמים להשתלבות האוכלוסייה הערבית במערכת ההשכלה הגבוהה", משרד האוצר - אגף הכלכלן הראשי, 5 בינואר 2020.

הללו אכן מכשירים את הנשים החרדיות לתעסוקה איכותית יותר, אבל לא כוללים, במכוון, תואר אקדמי, דבר המקשה על התלמידות להתפתח מקצועית-אקדמית בהמשך. במסגרת תוכנית החומש השנייה נקבע שיש לשתף פעולה עם סמינרים חרדיים לא-אקדמיים לשילוב בוזמני של תלמידות של סמינרים בלימודים אקדמיים באוניברסיטה הפתוחה.<sup>90</sup> אלא שהניסיונות לא צלחו בשל התנגדותם של מנהלי הסמינרים.<sup>91</sup>

לצד הסמינרים, וכדי לאפשר לגברים חרדים תעסוקה איכותית יותר, נעשה רבות בשנים האחרונות כדי להנגיש להם הכשרות מקצועיות במקצועות נדרשים, טכנולוגיים ואחרים. ישנה עלייה בקרב נשים חרדיות המקבלות הכשרה טכנולוגית מטעם המכון להכשרה טכנולוגית ומדעית (מה"ט). כך, בשנים 2018-2019 הוכשרו 6,700 נשים חרדיות בהכשרות טכנולוגיות במסגרת מה"ט. עם זה, רוב מוחלט בקרב הנשים (83%) למדו בסמינרים.<sup>92</sup> ההכשרות הללו קצרות בהרבה מלימודים לתואר אקדמי ותובעניות פחות מבחינת דרישות הידע המוקדם והפער שגברים חרדים צריכים לצמצם כשמדובר בהשכלה אקדמית. תועלתן, בהיבט של תרומה לעלייה בשכר למי שהוסמכו במסגרתן, מובהקת אבל פחותה מזו של תואר אקדמי במקצוע נדרש.

גם כאן, ההצלחה המספרית מוגבלת והיא באה לידי ביטוי כמעט אך ורק אצל נשים. כך למשל, מספר הלומדות והלומדים החרדים במרכזים להכשרה טכנולוגית של משרד העבודה, במסגרות של סמינרים או במסגרות ייעודיות לחרדים היה 2,054 בשנת 2019, מתוכם רק 39 (!) היו גברים. מאות ספורות (כ־250 בערך בשנה) לומדים את מקצועות הטכנולוגיה במכללות פרטיות.<sup>93</sup>

## סיכום

שילוב חרדים באקדמיה נועד בראש ובראשונה לאפשר להם להשתלב בתעסוקה איכותית במשק. לצד זאת, גם בעניין זה הייתה תקווה (כבושה) להשתלבות של חרדים במרחב הערכי הישראלי הניזונה מחשיפה לעולם הידע האקדמי. בפרספקטיבה של שני עשורים אפשר לקבוע שרוב מכריע

90 "מדיניות רב שנתית לשנים תשע"ז-תשפ"ב בנושא: הרחבת הנגישות של השכלה גבוהה לחרדים", מל"ג-ות"ת, 29 במאי 2020, עמ' 9.

91 ג'ירי אלמורקפיטל, "נתונים על השכלה גבוהה והכשרה מקצועית של נשים חרדיות", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 15 בנובמבר 2020, עמ' 11.

92 שם, עמ' 25.

93 האיגוד הישראלי לתעשיות מתקדמות IATI וקאמא-טק, [דוח ההיי-טק החרדי 2020](#).



של החרדים, בוודאי ביחס לשאר האוכלוסייה, אינם משתלבים בלימודים אקדמיים. לעובדה זו יש השלכות משמעותיות על מיצוי יכולת ההשתכרות שלהם ועל יכולתם להתפתח מקצועית במשק מודרני התובע מן המבקשים להצליח ולבלוט בו רמת הכשרה גבוהה. מספר החרדים הלומדים באקדמיה "אמיתית", כלומר לא במסלולים להכשרת מורים ולא במכללות לחרדים, נמוך. מובן שהשיעור הנמוך של חרדים שלומדים באקדמיה, ודאי מי שמשלימים שם תואר, משליך גם על האפשרות שללימודים הללו תהיה השפעה, בעולם הערכים המשותפים עם האוכלוסייה הכללית, על החברה החרדית בכללה.

## 7. החרדים והטכנולוגיה

לחדשנות טכנולוגית, ובראשה האינטרנט, פוטנציאל שינוי משמעותי ולאילינארי. פוטנציאל זה מוכר בכינוי "חדשנות משבשת" (disruptive innovation).<sup>94</sup> חדירת האינטרנט והטלפונים החכמים לתוך החברה החרדית עשויה להיות אירוע משבש, הן בגלל שינויים בחברה החרדית בתחום צריכת החדשות וצריכת התרבות והן משום פוטנציאל הערעור על יסודותיה של חברה זו. המודעות לשיבוש הפוטנציאלי הביאה את מנהיגי החברה החרדית לאסור מלחמת חורמה על השימוש באינטרנט בכלל ועל השימוש בטלפונים חכמים בפרט. למרות המאבק הנחוש בחדירת האינטרנט למגזר החרדי יש עלייה של ממש בשימוש בו בעשור האחרון, וביתר שאת בהשפעת משבר הקורונה.

### השימוש באינטרנט בחברה החרדית

ככל שהאינטרנט נעשה מתווך מרכזי של הקיום בישראל (ובעולם), כך מתקשים החרדים להימנע מן השימוש בו. למרות אזהרות חוזרות ונשנות של רבנים מפני הסכנות הטמונות בגלישה באינטרנט, ניכרת בעשור האחרון עלייה חדה בשימוש של נשים וגברים חרדים באינטרנט.<sup>95</sup> בשנים 2018 ו-2019 היה שיעור המשתמשים באינטרנט בקרבם 54%, עלייה עצומה – של 93% – לעומת השימוש באינטרנט בשנת 2008, שעמד אז על 28%. עם זאת, שיעור השימוש באינטרנט של חרדים נמוך בהרבה מזה של לא־חרדים (90%). גם אופי השימוש שעושים חרדים באינטרנט שונה מזה של שאר האוכלוסייה. רבים מהחרדים משתמשים באינטרנט לצורך שליחת מיילים או גלישה באתרים חיוניים להם או אתרים שתואמים את אורח החיים החרדית, והם עושים זאת מתוך סינון קפדני של התכנים.<sup>96</sup> ואולם בחינה של השימוש באינטרנט לפי זרמים פנים־חרדיים מגלה התאמה בין מידת

94 על המונח "חדשנות משבשת" ועל ההשפעות החברתיות הנלוות לה ראו, Joseph L. Bower and Clayton M. Christensen, "Disruptive Technologies: Catching the Wave," *Harvard Business Review* (January–February 1995); Beth-Anne Schuelke–Leech, "A Model for Understanding the Orders of Magnitude of Disruptive Technologies," *Technological Forecasting and Social Change* 129 (2018), pp. 261–274

95 מלאך וכהנר, לעיל הערה 3, עמ' 78.

96 שם, עמ' 100.

השמרנות לדפוס השינוי בשימוש באינטרנט. ככל שהקבוצה החרדית מודרנית יותר, כך הגישה שלה לאינטרנט נרחבת יותר, השימוש שלה בו חורג מצורכי העבודה, והסינון בקרבה נוטה להיות מקל יותר, אם הוא בכלל קיים.<sup>97</sup>

משבר הקורונה האיץ מאוד את השימוש באינטרנט בחברה החרדית. בשל הסגרים הממושכים התחדד גם לאנשי הקהילה הצורך בשימוש באינטרנט, וכבר לאחר ארבעה חודשי קורונה נמצא כי 66.2% מהם, כלומר שני שלישים מהקהילה, עושים שימוש באינטרנט. בתקופה זו ניכרה עלייה לא רק בשיעור המשתמשים באינטרנט אלא גם בהיקף השימוש. כך למשל, על פי נתוני הגלישה של מערכות בזק, בחודשים הראשונים של מגפת הקורונה עלה נפח הגלישה באינטרנט בריכוזים חרדיים בשיעורים שבין 40% ל-50%.<sup>98</sup> עם זאת, השימוש באינטרנט שלא לצורכי לימוד או עבודה, למשל לשם צריכת מידע, נותר נמוך יחסית גם בעת הזאת: רק 33% מהנסקרים החרדים אמרו שהם מקבלים את המידע על מגפת הקורונה מהאינטרנט.<sup>99</sup>

העלייה המתמשכת בשימוש באינטרנט בקרב חרדים, בכלל ולנוכח משבר הקורונה, יכולה להיות בעלת משמעות בהשתלבותם העיתידית בחברה הישראלית ולהשפיע עליה, אבל דומה כי לעת עתה היא נובעת מצרכים אקוטיים ונעשית באופן מדוד ובעיקר כדי לתת מענה לצרכים אלו.

## **"סלולר נשר" בחברה החרדית**

בעיניהם של מנהיגי הקהילה החרדית, רבנים ואחרים, הטלפון הסלולרי והזמינות שלו לגלישה באינטרנט ולתקשורת בלתי אמצעית ולא מפוקחת טומנים בחובם איום ממשי על שלמותם הרוחנית של נשות ואנשי הקהילה, ועל כן גם על זהותה. עם העלייה בשימוש בטלפונים ניידים בכלל, ובטלפונים חכמים בפרט, הוגברו בקהילה החרדית המאמצים להתמודדות עם חדירת המכשירים הללו לחברה החרדית, ולשם כך פותח משטר רגולציה קהילתי המאפשר לקבוצה של רבנים (נציגים של כמה תת־זרמים חרדיים) לפקח על השימוש בטלפונים סלולריים באמצעות ועדת הרבנים לענייני תקשורת, עמותה רשומה שהוקמה לשם כך בשנת 2005.<sup>100</sup>

97 כהנר, לעיל הערה 22, עמ' 160-165.

98 נחי טוקר, "הקורונה יצרה בום באינטרנט החרדי", דהמרקר, 27.4.2020.

99 סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 8.11.2020.

100 שוקי פרידמן, שוק הסלולר הכשר: מחור שחור לאסדרה מאוזנת, הצעה לסדר 34, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020, עמ' 9.

כעבור שני עשורים נראה שמאמצי הרבנים נחלו הצלחה. 97% מהנשים והגברים החרדים משתמשים בטלפון נייד,<sup>101</sup> מתוכם 72% (!) משתמשים בטלפון כשר לא־חכם, קרי מכשיר שנמצא בביקוח ועדת הרבנים, 12% משתמשים בטלפון חכם וכשר (שחסום לתכנים לא רצויים), ו־16% משתמשים בטלפון נייד שאינו מפוקח כלל.<sup>102</sup> משמעות הדבר היא שוועדת הרבנים שולטת ברוב גדול של שוק התקשורת החרדי, והיא הפוסקת הראשונה והאחרונה באשר לתכנים שיועברו למחזיקי הטלפונים הכשרים ובעיקר לתכנים שייחסמו בפניהם.

התנהלותה של ועדת הרבנים לענייני תקשורת פראית וכוחנית. היא עושה ככל העולה על רוחה, כאילו לית דין ולית דיין. ביקורת ציבורית קשה, עצומות של משתמשים, אלפי תלונות למשרד התקשורת – כל אלו לא הצליחו עד כה לשנות את התנהלותה. למרות התנהלות זו, ומה שנראה כמו מונופול רב עוצמה השולט על מספר קווים עצום, משרד התקשורת נמנע עד כה מלהתערב בשוק הסלולר הכשר ולאסדרו.<sup>103</sup>

הדרך שהדברים מתנהלים בה מצביעה על כשל שוק חמור, הפוגע בראש ובראשונה בחברה החרדית. מעבר לכך, האופן שבו נשלט שוק הסלולר הכשר בידי ועדת הרבנים לענייני תקשורת מונע מנשים וגברים חרדים רבים לצרוך "סלולר כשר" שיכול לאפשר להם גם שימושים נוספים מלבד שיחות, והדבר פוגע ביכולת התפקוד היומ־יומית שלהם בסביבה מודרנית.

## סיכום

גם בהיבט של אוריינות ונגישות טכנולוגית נותרה החברה החרדית מאחור. גישתם המוגבלת של אנשיה לאינטרנט ולשימוש בטלפונים חכמים היא חסם נוסף בפני השתלבות בוק העבודה ובפני הגישה לערוצי המידע הרלוונטיים הפועלים ברשת. הפיקוח החברתי האדוק על השימוש בסלולר ובאינטרנט, כמו גם היעדר הרגולציה בשוק הסלולר הכשר, רק מחריפים את המצב.

101 כהנר, לעיל הערה 22, עמ' 166.

102 שם, עמ' 167.

103 פרידמן, לעיל הערה 100, עמ' 11-24.

## 8. הפוליטיקה החרדית כאמצעי להגבהת החומות

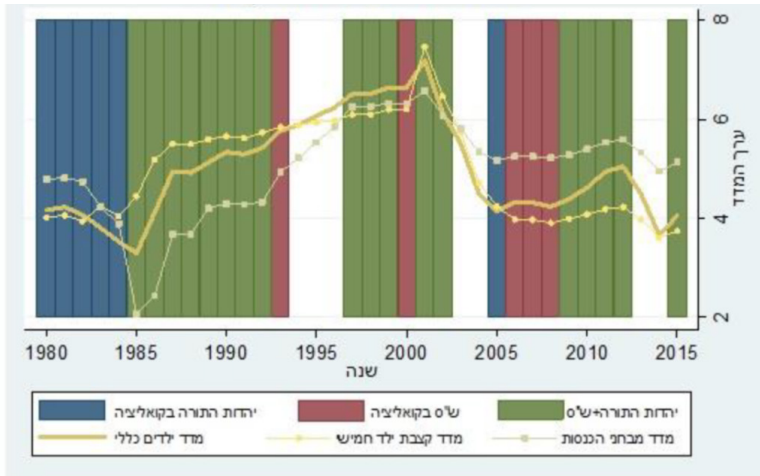
בשלושת העשורים האחרונים היו המפלגות החרדיות – יהדות התורה (על גלגוליה) וש"ס – חברות בממשלה. ברבות מן הממשלות הייתה למפלגות החרדיות עוצמה פוליטית חזקה מגודלן היחסי משום היותן לשון מאזניים פוליטית. את הכוח הפוליטי הזה הן מינפו לביצור אורח החיים החרדי במדינה. מאבקן למען אורח החיים הזה בא לידי ביטוי בשני צירים מרכזיים: האחד, שימור הסדר הפטור משירות צבאי המאפשר לצעירים חרדים שלא להתגייס אבל מונע מהם את האפשרות להצטרף למעגל ההשכלה והתעסוקה עד לאמצע שנות ה-20 שלהם (גיל הפטור השתנה בחלוף השנים). השני, גיוס משאבים ממשלתיים, בשורה ארוכה של מאפיינים וחתכי תקצוב, כדי לאפשר את קיום עולם התורה – ברמה המוסדית, באמצעות תקציבים למוסדות ולארגונים; וברמת הפרט, באמצעות תשלומי העברה שמתעדפים בסופו של דבר חרדים.

למציאות הפוליטית-חברתית-כלכלית הזו דוגמאות רבות. לשם המחשת העניין אזקק כאן למחקרו של משה לאו על השפעת הכוח הפוליטי של החרדים על התפתחות מדיניות הרווחה בישראל.<sup>104</sup> במחקרו טוען לאו כי הכוח הפוליטי החרדי מכוון את מדיניות הרווחה בישראל כך שתגדיל את תשלומי ההעברה באופן שתהיה להן תרומה חיובית לקהילה החרדית ולאורח חייה ותקטין תשלומי העברה אחרים. הדוגמה שהוא מבסס עליה את טענתו היא היחס בין הכוח הפוליטי של החרדים לעלייה ולירידה בקצבאות הילדים לילד הרביעי והחמישי ובין הירידה בגובה דמי האבטלה.

104 משה לאו, "חרדים לגורלם: הכוח הפוליטי של החרדים והתפתחות מדינת הרווחה בישראל, 1980-2015", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2016. על מדיניות הרווחה והיחס בינה לבין השטחים החברתיים והכוח הפוליטי ראו גם מומי דהן ומשה חזן, "סדרי העדיפויות בתקציב הממשלה", הרבעון לכלכלה 59 (2012), עמ' 21-50.

### חרשים 14

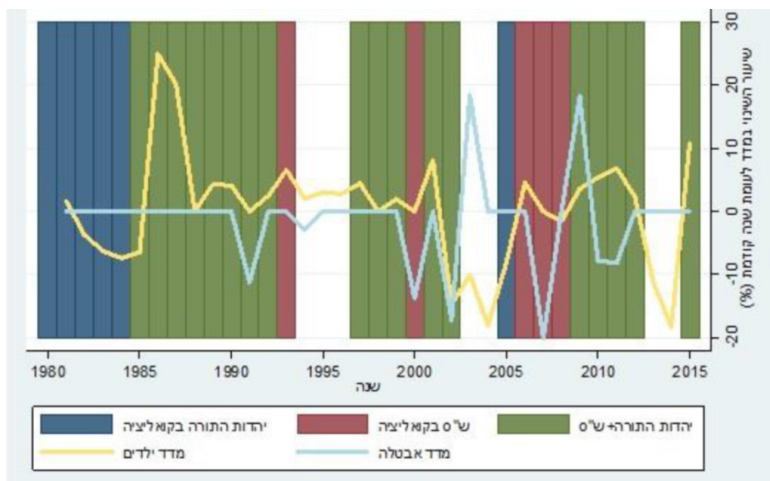
מדד קצבאות ילדים, לפי מספר ילדים ושותפות של מפלגות חרדיות בקואליציה, 2015-1980



מקור: משה לאו, "חרדים לגורלם: הכוח הפוליטי של החרדים והתפתחות מדינת הרווחה בישראל, 2015-1980", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2016, עמ' 42.

### 15 חרשים

היחס בין קצבאות ילדים ודמי אבטלה, לפי שותפות המפלגות החרדיות בקואליציה, 2015-1980



מקור: משה לאו, "חרדים לגורלם: הכוח הפוליטי של החרדים והתפתחות מדינת הרווחה בישראל, 1980-2015", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2016, עמ' 32.

הדוגמאות להשפעת המערכת הפוליטית על יכולתם של החרדים לקיים את אורח החיים שלהם כחברת לומדים רבות. זה כמעט המובן מאליו. כמעט מובן מאליו גם שלא שינוי המציאות הזו, האתגר המתואר במסמך הזה יתעצם.

## 9. השלכות הכלכליות של העדפותיהם הערכיות של החרדים

לבחירה הערכית של רבים מהחרדים שלא לעבוד כלל או שלא למצות את כושר ההשתכרות שלהם, שנתמכת בחלקה על ידי המדינה, השלכות בעלות חשיבות רבה על העוני העצום בחברה החרדית ועל התוצר, נטל המס והיקף תשלומי ההעברה.

### רוב החרדים עניים

60% מהילדים החרדים חיים מתחת לקו העוני; 52% מהחרדים חיים מתחת לקו העוני; 42% מהמשפחות החרדיות חיות מתחת לקו העוני. לבחירות הערכיות של החרדים יש מחיר כלכלי שמשפיע מאוד עליהם ועל אורח החיים שלהם. ללא תשלומי ההעברה, מצבם היה חמור הרבה יותר.<sup>105</sup>

105 הנחונים שלהלן מתבססים על שנתון החברה החרדית בישראל 2020 (לעיל הערה 3) ועל [דוח ממדי העוני והפערים החברתיים](#) של הביטוח הלאומי לשנת 2018.

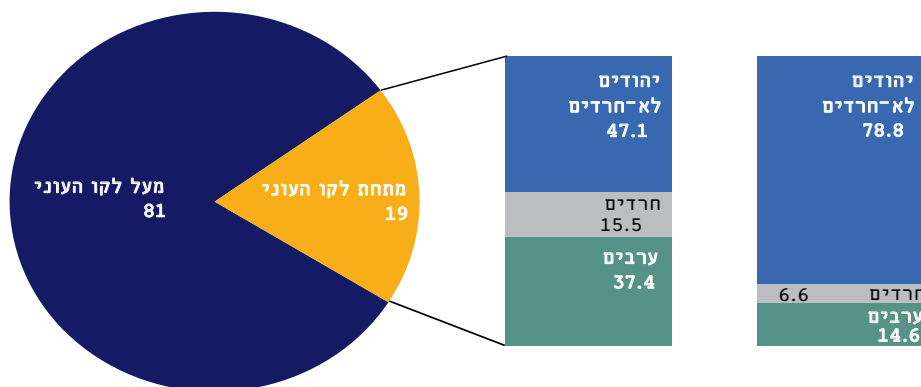


## 16 חרשים

### שיעור משקי הבית החרדיים מתחת לקו העוני גבוה משמעותית משיעורם באוכלוסייה, 2017 (%)

אחוז המשפחות העניות (לאחר תשלומי העברה ומיסים ישירים) והתפלגותן בין מגזרי האוכלוסייה, 2017

התפלגות משקי הבית בישראל, 2017



מקור: מצגת מהרצאת פרופ' אמיר ירון, נגיד בנק ישראל, בכנס דהמרקר: "החברה החרדית כחלק מהמחר הכלכלי של ישראל", 31.12.2019.

על פי נתוני המוסד לביטוח לאומי לשנת 2018, 42% מהמשפחות החרדיות חיות מתחת לקו העוני. בלי תמיכת המדינה (תשלומי העברה) היו 57% מהמשפחות החרדיות חיות מתחת לקו העוני, לעומת 18% מהמשפחות בישראל בכללה ו-28% מהמשפחות לפני תשלומי העברה. בשל גודל המשפחות, תחולת העוני אצל ילדים חרדים (60%) גבוהה פי 2 מזו שבכלל האוכלוסייה (30%). עומק העוני אצל חרדים נראה גדול יותר שכן באוכלוסייה הכללית תשלומי העברה מפחיתים את העוני ב-49%, אבל אצל החרדים הסיוע שהמדינה מעניקה מפחית את העוני רק ב-26%. הפערים בין האוכלוסייה החרדית, היהודית הלא-חרדית והכללית גדולים אף יותר אם בוחנים את העוני בקרב פרטים וילדים. בעוד ש-52% מהחרדים עניים, בכלל האוכלוסייה שיעור העוני של פרטים הוא 21% ובקרב היהודים הלא-חרדים שיעורו הוא 9% בלבד. התמונה קשה עוד יותר כשמדובר בילדים החרדים: 30% מהילדים בישראל חיים מתחת לקו העוני. באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית השיעור עומד על 9%. אבל אצל החרדים 60% (!) מהילדים חיים מתחת לקו העוני.

שיעור העוני הגבוה של משקי הבית החרדיים עמד במשך כעשור על 52%, אך מאז 2015 הוא ירד בחדות ל-42%. לנוכח העובדה ששיעורי ההצטרפות לשוק העבודה של גברים חרדים ירדו בתקופה הזאת ובשיעור השכר הממוצע של חרדים (כ-1% מהשכר הממוצע) לא חל שינוי משמעותי, אפשר לייחס את עיקר הירידה בשיעור העוני לגידול העצום שחל בתשלומי ההעברה לחרדים, שנבע משוכם של החרדים לממשלה.

מהי משמעותו של העוני העמוק בחברה החרדית עבור החרדים? קו העוני הוא נתון סטטיסטי יחסי המחשב את היחס בין משק הבית היחיד לכלל האוכלוסייה. במדד הזה, שיעורי העוני של החברה החרדית כאמור גבוהים מאוד. עם זאת, כאשר מחשבים את העוני בחברה החרדית ביחס לכלל משקי הבית החרדיים (ולא ביחס לכלל האוכלוסייה בישראל) התוצאות שונות מהותית. על פי חישוב שערכו ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור־שי בשנת 2015,<sup>106</sup> העוני היחסי לנפש בחברה החרדית היה 18.3% לעומת 12.4% בכלל האוכלוסייה. הנתון הזה יכול לתת הסבר חלקי לנוכחות של החרדים לבחור בחיי עוני. קו העוני הוא מדד סטטיסטי, אבל תחושת העוני היא סובייקטיבית. לנוכח העוני היחסי הנמוך יותר אצל החרדים, ייתכן שאצל רובם למרות הקיום מתחת לקו העוני אין תחושה של קיום בעוני.<sup>107</sup> נוסף על כך, תחושת העוני של הפרט משקללת גם את בחירות החיים שלו ואת הנכונות שלו לשלם מחיר כלכלי בתמורה להגשמת ערכים אחרים.<sup>108</sup> אחד המדדים הנבחנים בשנים האחרונות כאשר מנסים לאמוד את שביעות הרצון מהחיים, לצד הרווחה הכלכלית, הוא תחושת האושר או שביעות הרצון הכללית מהחיים. במבחן הזה החרדים מובילים על פני כל קבוצה אחרת בישראל. הם מעידים על עצמם בשיעורים גבוהים מאוד כי הם מרוצים מחייהם, גם מי שחיים ברמות ההכנסה הנמוכות.<sup>109</sup> עם זאת, כ-30% מהחרדים מעידים על עצמם שחשבו על עצמם, בתכיפות משתנה, בתור עניים,<sup>110</sup> ולכן ככל שהחברה החרדית נחשפת לחברה הישראלית הכללית, אפשר שגם תחושת העוני הסובייקטיבית של החרדים תגדל.

106 ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור־שי, על תרבות ועוני בחברה החרדית, ירושלים: המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2017, עמ' 11.

107 ראו הדיון של ניצה (קלינר) קסיר ואסף צחור־שי, שם. ראו גם דניאל גוטליב, "אין קמח, יש תורה", פנים - תרבות חברה וחינוך 41 (2007), עמ' 90-99.

108 לאה אחדות, "על המוחלט והיחסי בהגדרת קו העוני", ירושלים: מכון ון ליר - התכנית לכלכלה וחיברה, 2007.

109 שם, עמ' 14.

110 שם, עמ' 21.

## 10. החרדים והישראלים: היבטים ערכיים

התקווה להשתלבות של החרדים בחברה הישראלית הכללית נשענת על שתי רגליים: נשיאה גדולה יותר בנטל הכלכלי והביטחוני והשתלבות (אך לא היטמעות) ערכית, או כפי שאחדים מכנים זאת – ישראלזציה. כשמדובר בהשתלבות בתעסוקה, בהשכלה או בשירות צבאי או אזרחי, הפרמטרים למדידת ההשתלבות ברורים יחסית, ניתנים למדידה ומוסכמים. לא כך הדבר כשמדובר בהשתלבות ערכית, כלומר באימוץ סמלים טעוני משמעות ערכית ובערכים. כדי שחברה תוכל לתפקד ולהיות מלוכדת, היא צריכה לשמר זהות יסודית משותפת, סמלית וערכית. מנגד, התביעה מקבוצת מיעוט המחזיקה במערכת אמונות וערכים סדורה להשתלב, כלומר לאמץ סמלים וערכים של קבוצת הרוב או של המדינה, בעייתית גם היא. השיח האקדמי הנרחב העוסק בשאלה זו, שבשל תנועות הגירה גדולות מטרידה רבות מהמדינות המערביות הליברליות, מעיד על המורכבות של הסוגיה.<sup>111</sup> במסמך הזה אני בוחר להתייחס לשאלת ההשתלבות הערכית של החרדים בדרך פשטנית משהו לא מתוך התעלמות מן המורכבות הערכית, אלא מתוך ניסיון לחדד את משמעות המצב שבו קהילה שעתידה להפוך לרבע ואולי אף שלישי מהאוכלוסייה הכללית דוחה את הסמלים, את הערכים ואת המוסדות של המדינה שבתוכה היא חיה.

### היש לישראליות ערכי ליבה?

נראה שלפני שלושה עשורים התשובה לשאלה אם יש למדינת ישראל ערכי ליבה הייתה קלה. ודאי! אותם ערכי ליבה הוכתבו בידי הגמוניה בעלת תפיסות יסוד לאומיות וחילוניות ליברליות, ונוצרה תשתית ערכית יסודית לרוב האזרחים.<sup>112</sup> אותה הגמוניה אותגרה בידי קבוצות שונות, אבל

111 ראו למשל Chandran Kukathas, "Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference," *Political Theory* 26 (5) (1998), pp. 686-699; Andrea Baumeister, *Liberalism and the Politics of Difference*, Edinburgh: University of Edinburgh Press, 2000; Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*, Oxford: Oxford University Press, 2001; Salwa Ismail, "Being Muslim: Islam, Islamism and Identity Politics," *Government and Opposition* 39 (4) (2004), pp. 614-631

112 על יצירת הגמוניה ציונית חילונית בתקופת המנדט ובמדינת ישראל הצעירה ראו יואב פלד, גרשון שפיר ומיכל אלפון, מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2005,

עדיין ייצגה את הרוב הישראלי שנים רבות. ואולם ישראל של היום היא מדינה שסועה חברתית. הרב־תרבותיות המתקיימת בה אינה משקפת הסכמה אזרחית רחבה אלא שיווי משקל לא יציב בין השבטים השונים, שמתקשים להגיע ביניהם להסכמות גם על ערכי יסוד. היסודות החוקתיים של המדינה, יהודיות ודמוקרטיה, מתפרשים בידי הקבוצות השונות באופנים שונים לגמרי, והם, וגם הנגזרות הערכיות והמוסדיות שלהם, שנויים במחלוקת עמוקה בפוליטיקה ומחוצה לה.<sup>113</sup> בלי לטשטש את הביקורות הלגיטימיות על הגמוניית העבר, אני סבור שעדיין קיימים ערכי ליבה רצויים ומקובלים על רוב החברה הישראלית היהודית: ערכים דמוקרטיים יסודיים וערכים וסמלים לאומיים. עדיין יש ליבה ממלכתית ישראלית.

## ערכים דמוקרטיים

מלבד שלטון הרוב, חופש הביטוי והעיקרון היסודי של הפרדת הרשויות, שאין חולק על כך שבלעדיהם לא תיכון דמוקרטיה, ישנם ערכים נוספים הזוכים להסכמה רחבה, בכללם ערך השוויון, כבודו של האדם, חירותו, חיון, שלילת גזענות, ועוד. במרוצת השנים נעשתה המדידה של קבלת הערכים הללו בציבור הישראלי באמצעות שאלות על עצם התפיסה של הערכים הללו כחשובים ומתוך התייחסות להשלכות שיש לאימוץ או לדחייה של ערכים אלו. כך למשל, שאלות על הנכונות "להקצות לערבים תקציבים זהים לאלו שמקבלים יהודים" בניסוח זה או אחר בוחנות את הטמעת ערך השוויון ואת שלילת הגזענות. שאלות הבוחנות את האמון במוסדות השלטון כמו גם שאלות על רצון ב"מנהיג חזק" יכולות ללמד על האופן שבו נתפסת הפרדת הרשויות, וכן הלאה. אם מקבלים את הדברים כפי שאני מתאר אותם, אפשר להסיק שישנם ערכי ליבה בדמוקרטיה הישראלית ושאפשר למדוד את היחס אליהם.

עמ' 59-80: Menachem Mautner, *Law and the Culture of Israel*, Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 106-109. על קריסת ההגמוניה של ראשית המדינה ראו ברוך קימרלינג, **קץ שלטון האחוסיים**, ירושלים: כתר, 2001, עמ' 9-80. על יצירת "דת אזרחית" בישראל ראו אליעזר דון יחיאל וישעיהו ליבמן, "הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב'דת האזרחית' של ישראל", **מגמות** כח (4) (1984), עמ' 461-485.

113 על המחלוקת שבליבת הישראליות מאז שנות ה־80 ראו אניטה שפירא, **ככל עם ועם: ישראל 1881-2000**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, 2012, עמ' 357-381.

## ערכים וסמלים לאומיים

להיות חלק מלאום וממדינה משמעו להרגיש שייך.<sup>114</sup> לתחושת השייכות הזו או להיעדרה יש ביטוי רגשי, אבל גם ביטוי ביחס לסמלים שמאפיינים את המדינה ואשר מבטאים את אופייה הלאומי, את עברה ואת ערכיה.<sup>115</sup> כך למשל, רצון לחיות במדינה ומנגד רצון להגר ממנה מבטאים היטב את יחסו של אזרח כלפי מדינתו. או למשל, יום העצמאות של כל מדינה וגם זה של מדינת ישראל הוא יום המבליט את יסודותיה הלאומיים של המדינה ויום המזקק את התחושות של האזרחים כלפי המדינה. הנכונות של אזרח לחגוג את היום הזה גם היא ביטוי להזדהותו עם המדינה ועם האתוסים המכוננים שלה, ובישראל – גם עם הציונות. במרוצת השנים נמדדו בסקרים רבים גם היחס של קבוצות אוכלוסייה בישראל לערכים ולסמליים לאומיים ותחושת השייכות שלהם למדינה. כך למשל, נבחנו הרצון של האזרחים לחיות בישראל לעומת העדפתם להגר ממנה או ההזדהות שלהם עם ימים לאומיים כמו יום הזיכרון.

כדי להתקיים מדינה חייבת ליבה ערכית בסיסית שאזרחים רבים ככל האפשר שותפים לה. ככל שאזרחים מועטים יותר מאמצים את ערכי הליבה של המדינה, כך יכולתה לשמר את אופייה, ואולי אף להתקיים, נפגעת. מתוך ה"שבטים" המכוננים את החברה הישראלית שניים מאמצים באופן מוגבל, אם בכלל, את הליבה הערכית של המדינה: החרדים והערבים. אשר לערבים – התקווה לאימוץ ההיבטים הלאומיים והסמליים של הישראליות מוגבלת ביותר, שהרי ערכים וסמלים אלו פונים מראש ללאום היהודי בלבד. עם זאת, רבים בחברה הערבית מעוניינים להשתלב ברקמת החיים כאן, כפרטים וכקבוצות זהות, גם אם היו מעדיפים "מדינת כללי אזרחיה" על פני מדינה יהודית.<sup>116</sup> לעומת זאת, החרדים מתרחקים הן מן הסמלים הלאומיים של המדינה והן מן הערכים הדמוקרטיים שלה. ואף על פי כן התקווה לאימוץ ערכים אלו שרירה וקיימת. כמו שנאמר בפתיחה של מסמך זה – המאמץ לשילוב החרדים בצבא ובשוק התעסוקה נובע בחלקו, גם אם לא במוצהר, מן התקווה

114 על הזכות לשייכות ראו שוקי פרידמן, "הזכות לשייכות" (בהכנה).

115 על הלאומיות כזכות לשייכות קבוצתית ראו Avishai Margalit, "The Moral Psychology of Nationalism," in: Robert McKim and Jeff McMahan (eds.), *The Morality of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press, 1997, pp. 74-87

116 סמי סמוחה, לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2013, ירושלים וחיפה: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה, 2015, עמ' 122-131; תמר הרמן, חנן כהן, פאדי עומר, אלה הלר וציפי לזר-שוואף, שותפות בעירבון מוגבל: יהודים וערבים, ישראל 2017, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017, עמ' 51-67.

לישראליזציה של החרדים, כלומר לנכונות שלהם לאמץ, ולו אימוץ מוגבל, ערכים וסמלים ישראליים. האם התממשה התקווה?

בשנים האחרונות נכתבו מחקרים אחדים על יחסם של החרדים לערכי הליבה הישראליים,<sup>117</sup> ונעשו סקרים רבים הבוחנים את הסוגיה.<sup>118</sup> רוב הסקרים הללו, שהשלד שלהם הוא מדד הדמוקרטיה הישראלית של המכון הישראלי לדמוקרטיה, התייחסו אל החרדים כאל קבוצה אחת.<sup>119</sup> רק מיעוטם העמיקו לבחון את יחסם של זרמים בתוך הציבור החרדי לשאלות הללו, ורק לאחרונה ולאחר שלי כהנר יצרה את הטיפולוגיה של החברה החרדית ביחסה למודרנה, נבחנו השאלות גם על הציר הזה. להלן אציג בקצרה את עיקרי הממצאים העולים מן הסקרים הללו.<sup>120</sup>

בתמצית ניתן לומר כי הנתונים העולים מן הסקרים אינם מעודדים וכי הם אולי אפילו מדאיגים. ככלל, מתוך הקבוצות היהודיות הנסקרות, החרדים הם הקבוצה ה"לא־דמוקרטית" ביותר, בעלת המאפיינים הגזעניים הבולטים ביותר ומחזיקה בתחושות השייכות הפחותות ביותר לחברה הישראלית.<sup>121</sup> אולי, כצפוי, בסקרים שבחנו את השאלות הללו על הציר של שמרנות־מודרנה, הזדהות עם ערכים דמוקרטיים ותחושות שייכות למדינה עולים ככל שהפרט החרדי מגדיר את עצמו מודרני יותר. חפיפה ברורה התגלתה בזרם החרדי הספרדי גם בין תחושות שייכות חזקות יותר לישראליות והזדהות עם סמלים ישראליים, ובכמה מקרים גם עם ערכים דמוקרטיים. ממצא זה יכול להיות מוסבר בזהות הרבה שיש בין אנשי הזרם החרדי הספרדי לבין הקרבה שלהם למודרנה על הציר של שמרנות־מודרנה. כאן אני מבקש לבחון את יחסם של החרדים לערכים הללו כחטיבה אחת. להלן, אגב תיאור החברה החרדית, אתייחס להבדלים בין הזרמים ובין הקבוצות החרדיות על הציר הזה.

117 לדוגמה: בראון, חרדים מ"שלטון העם", לעיל הערה 4; בראון, מדריך לחברה החרדית, לעיל הערה 1.

118 בקרוב אמור לראות אור מחקר מקיף בנושא יחסם של החרדים לערכים דמוקרטיים, מאת ידידיה צ' שטרן, נחומי יפה, אסף מלחי וגלעד מלאך, בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

119 על פי רוב הסקרים מחלקים את האוכלוסייה הכללית ליהודית ולערבית, ואת האוכלוסייה היהודית־ הישראלית לחמש תתי־קבוצות זהות: חילונים, מסורתיים־חילונים, מסורתיים־דתיים, דתיים, חרדים.

120 אכן, בהיבט המתודולוגי הטהור, ההשוואה בין סקרים ובין שאלות דומות במהותן אך שונות בניסוחן צריכה להיעשות בזהירות, ויש שיאמרו – אסור לה שחיעשה כלל. עם זאת, מאחר שהכוונה כאן היא לנסות לעמוד על מגמות של שינוי בחברה החרדית בסוגיות הללו, גם אם ניסוח שונה של שאלות יוצר הטיית־מה, עדיין אפשר להשתמש בהן למדידת המגמות הללו.

121 ראו נסים ליאון, המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחברה המזרחית, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2016, עמ' 81–107.

## יחסם של החרדים לערכים ולמוסדות דמוקרטיים

הערך היסודי והמוסכם בדמוקרטיה, בקרב שמרנים וליברלים כאחד, הוא עצם הרצון לקיים שלטון שזה המנגנון שמסדיר אותנו, כלומר רצון לחיות בדמוקרטיה. הרכיב הערכי הבסיסי ביותר בדמוקרטיה אינו מקובל על רבים מהחרדים. בסקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה ב־2011 נשאלה השאלה אם הדמוקרטיה היא שיטת השלטון הטובה ביותר. השיבו עליה בחיוב (רק) 58% מהחרדים;<sup>122</sup> בסקר שערך מכון שחרית ב־2013 עלה כי רוב החרדים (81%) היו רוצים שמדינת ישראל תהיה מדינת הלכה.<sup>123</sup> גם ב־2019 סברו רוב (בהיקף משתנה) בקרב החרדים כי לרבנים צריך להיות תפקיד בלעדי, או לכל הפחות מרכזי, בקבלת ההחלטות במדינה. רוב גדול (69%) מהחרדים סברו שהחלטות בנושאי חוץ וביטחון צריכות להתקבל על ידי רבנים בלבד (34%) או על ידי רבנים ופוליטיקאים (35%); רוב גדול (93%) סברו שבסוגיות דת ומדינה ההחלטות צריכות להתקבל על ידי רבנים בלבד (71%) או על ידי רבנים ופוליטיקאים (22%); ואפילו בנושאי כלכלה וחברה רבים מהחרדים (49%) גרסו שהחלטות צריכות להתקבל על ידי רבנים בלבד (18%) או על ידי רבנים ופוליטיקאים (31%).<sup>124</sup>

רכיב אחר ומרכזי בדמוקרטיה הוא השוויון. בהקשר הישראלי גירעון השוויון הראשי מתקיים ביחס אל האוכלוסייה הערבית, והוא נמהל לעיתים לא רק בכוננות ליחס לא־שוויוני כלפיהם אלא גם בנימה של גזענות. יחסם של החרדים לשוויון בין יהודים לערבים נמדד באופנים שונים לאורך שנים. מהסקרים הללו עולה במקובץ כי רוב (בהיקף משתנה) בקרב החרדים סבורים שאין מקום לשוויון בין יהודים וערבים בישראל. כך למשל, רוב בקרב החרדים (85% ב־2005 ו־75% ב־2011) אינם מסכימים עם ההיגד שיש לקיים שוויון זכויות מלא בין יהודים ללא־יהודים בישראל<sup>125</sup> (76% ב־2019) סבורים שבישראל צריכות להיות לאזרחים יהודים יותר זכויות מאשר לאזרחים לא־יהודים.<sup>126</sup> רוב החרדים (74% ב־2015 ו־57% ב־2018) סבורים שלאזרחים יהודים צריכות להיות יותר זכויות במדינה בהשוואה לאזרחים הלא־יהודים;<sup>127</sup> רוב החרדים (65% ב־2019) אינם מסכימים שהמדינה צריכה

122 נתונים של המכון הישראלי לדמוקרטיה, מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2011.

123 חרדים: בין שמרנות לשינוי, ירושלים: מכון שחרית, 2014.

124 נתונים על פי הסקר של שטרן, יפה, מלחי ומלאך, לעיל הערה 118.

125 נתונים של המכון הישראלי לדמוקרטיה, מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2005 ו־2011.

126 נתונים על פי הסקר של שטרן, יפה, מלחי ומלאך, לעיל הערה 118.

127 נתונים של המכון הישראלי לדמוקרטיה, מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2015 ו־2018.

להקצות תקציבים שווים ליישובים יהודיים וליישובים ערביים על פי גודל האוכלוסייה שלהם.<sup>128</sup> ההבדל ביחסם השלילי של חרדים לשוויון כלפי המיעוט הערבי לבין אנשי הקבוצה הסמוכה אליהם באותה שאלה – הדתיים – הוא כ־20% בממוצע בסקרים שנסקרה בהם כלל האוכלוסייה היהודית.

היבט מרכזי נוסף לשמירת אופייה הדמוקרטי של המדינה הוא האיזון בין יסודותיה החוקתיים – יהודיות ודמוקרטיה. גם בהיבט הזה החרדים הם סמן קיצוני בהעדפותיהם. כך, 69% מהם סבורים שהרכיב הדמוקרטי בהגדרת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית חזק מדי, לעומת 19% בקרב הציבור היהודי-לא-חרדי שסוברים כך.<sup>129</sup>

אמון הציבור במוסדות השלטון המייצגים והמממשים הלכה למעשה את הדמוקרטיה הוא רכיב חשוב נוסף במדידת היחס לדמוקרטיה.<sup>130</sup> גם כאן הציבור החרדי מפגין אמון חלש, באופן מוחלט ובאופן יחסי לקבוצות אחרות באוכלוסייה.<sup>131</sup> כך, בסקר שהתקיים ב־2019 נמצא כי ל־80% מהחרדים אין אמון בכנסת,<sup>132</sup> ל־79% מהם אין אמון במשטרה, ול־93% (!) מהם אין אמון במערכת המשפט.<sup>133</sup> גם בהקשר הזה, ההבדל ביניהם ובין קבוצות אחרות גדול (כ־20%).

לבסוף, היחס לאחר. גזענות, קרי יחס שלילי לאחר בשל השתייכותו האתנית, היא התשליל של הנכונות לשוויון בין קבוצות אתניות. גם בנושא הזה החרדים בולטים, ולא לטובה. העמדות שלהם כלפי ה"אחר", ובעיקר האחר הערבי, הן אתנוצנטריות ומפלולות.<sup>134</sup> כך למשל, רוב מכריע בקרבם

128 נחונים על פי הסקר של שטרן, יפה, מלחי ומלאך, לעיל הערה 118.

129 נחונים של המכון הישראלי לדמוקרטיה, מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2016.

130 על האמון במוסדות כרכיב מרכזי והכרחי של דמוקרטיה מתפקדת ראו Gabriel Abraham Almond and Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015, pp. 489-492

131 יצוין כי בשנים האחרונות מסתמנת מגמה מתמשכת של ירידה באמון הציבור הישראלי כולו בחלק ממוסדות המדינה. על פי הנחונים של מדד הדמוקרטיה הישראלית, הירידה הדרסטית ביותר מתחוללת באמון במפלגות, שזוכות ב־14% בלבד של אמון ציבורי – ירידה של יותר מ־50% בחור עשור. ירידה חזקה ניכרת גם באמון בכנסת (30%) ובביית המשפט העליון (44%). עם זאת, בקרב היהודים האמון בצה"ל (90%) ובמוסד נשיא המדינה (77%) נותר גבוה. ראו תמר הרמן, אור ענבי, וויליאם קביטון ואלה הלר, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.

132 ראוי לציין כי בסקרי מדד הדמוקרטיה הישראלית גם לחילונים היה אמון נמוך בכנסת בשיעור דומה.

133 נחונים על פי הסקר של שטרן, יפה, מלחי ומלאך, לעיל הערה 118.

134 סקר עמדות בקרב חרדים, מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018.



(85%) מוטרדים מהמספר הגדול של נשות ואנשי צוות רפואי ערבים בבתי חולים; לרוב החרדים (66.7%) מפריע לשמוע שיחה בערבית במקום ציבורי (בהשוואה ל-11% מהחילונים); כשני שלישים מהחרדים (66.5%) מסכימים עם ההיגד שרוב היהודים טובים מרוב הערבים (בהשוואה ל-8% בקרב החילונים שמסכימים עם ההיגד הזה); לרובם יפריע לגור בשכונות לערבים (92%) או ליוצאי ברית המועצות לשעבר שאינם יהודים (87%), ולרובם (76%) גם יפריע לקבל בני קבוצות אלו כחבר אישי.<sup>135</sup>

## יחסם של החרדים לסמלים ולערכים לאומיים ותחושת השייכות שלהם למדינה

ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי ואחת המדינות המאוּימות ביותר בעולם מבחינה ביטחונית. יכולתה להתמודד עם איומים מבית ומחוץ תלויה גם בלכידות החברתית שבה, בתחושת ההזדהות של אזרחיה היהודים עם המדינה, עם ערכיה הלאומיים המכוננים ועם סמליה, בתחושת האכפתיות של האזרחים כלפי המדינה ובעיותיה ובמידת השייכות שהם חשים אליה. על פי הפרמטרים הללו, החרדים הם הקבוצה היהודית המנוכרת ביותר למדינה.

בבסיס הלכידות החברתית נמצאת תחושת האחריות והשייכות. לכן חדשות טובות הן שיותר ממחצית מהחרדים (64% ב־2016 ו־56% ב־2018) חשים שייכים למדינה ומזדהים עם בעיותיה. השייכות וההזדהות עם בעיות המדינה נחלשות ככל שהחרדים מגדירים את עצמם שמרנים יותר. הגם שרוב החרדים מרגישים בסופו של דבר חלק מהמדינה ובעיותיה, בהשוואה לשאר הציבור היהודי (86%) השייכות וההזדהות שהחרדים מרגישים מוגבלות. בנוסף, כשהמרואיינים החרדים נשאלו על ההזדהות שלהם עם המדינה (ב־2013), השיבו 53% מהם שהם אינם מזדהים עימה.<sup>136</sup> הניכור לישראליות בולט גם בהגדרה העצמית הזהותית של החרדים ובנכונות שלהם להוסיף לה את הישראליות. וכך, רוב החרדים (79%) מגדירים את עצמם "יהודי חרדי", מיעוט (18%) נכונים להזדהות גם כישראלים ("יהודי־חרדי־ישראלי") ומיעוט כמעט זניח (3%) מבכרים את הזהות הישראלית על פני החרדית ("יהודי־ישראלי").<sup>137</sup>

135 נחונים על פי הסקר של שטרן, יפה, מלחי ומלאך, לעיל הערה 118.

136 חרדים: בין שמרנות לשינוי, לעיל הערה 123.

137 כהנר, לעיל הערה 22, עמ' 223.

גם יחסם של החרדים לימים לאומיים שונה מזה של שאר היהודים בישראל. רוב גדול של החרדים (83%) לא רואים ביום העצמאות יום חג, ורק 37% מהם חושבים שיום השואה הוא יום אבל.<sup>138</sup> היום הקדוש ביותר לישראלים בלוח השנה הלאומי הוא יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ולחללי פעולות האיבה, שנותר בקונצנזוס רחב ונוגע באופן משמעותי בכל ישראלית וישראלי. גם כאן, החרדים מזדהים באופן מוגבל. רק 53% מהם מרגישים ביום הזיכרון חלק מכלל הציבור הישראלי.<sup>139</sup>

מול אלו מפתיעה תחושת הגאווה של החרדים בישראליותם. רוב משמעותי מהם (72%) גאים להיות ישראלים.<sup>140</sup> סיבה אפשרית לגאוותם היא אולי תחושתם שישראל היא המקום הטוב ביותר לחרדי לחיות בו. ואכן, 79% מהם סבורים שישראל היא המקום הטוב ביותר עבור חרדים לחיות בו.<sup>141</sup> ייתכן שתחושתם שאין חלופה טובה יותר עבור חרדי מאשר לגור בישראל היא גם גורם לתחושת הגאווה בישראליות.<sup>142</sup>

## הדילמה שבהשתלבות החרדים

החרדים מרגישים שותפים רק חלקית לערכי הליבה הדמוקרטיים והלאומיים של ישראל ולעיתים מרגישים לא שותפים להם כלל. הממצאים המובאים כאן בקצרה, וביתר הרחבה בסקרים ובעבודות שאני מתבסס עליהם, מלמדים כי ברוב הפרמטרים שנמדדו בהקשר המדובר כאן חל בחברה החרדית שינוי לרעה. חשוב לומר שהמגמה של שחיקה באמון במוסדות הדמוקרטיים וביחס לערכים הדמוקרטיים מאפיינת גם קבוצות אחרות בחברה היהודית-ישראלית, ובכל זאת החרדים הם, באופן עקבי, הסמן הקיצוני בתחומים הללו והם "שומרים" במשך השנים על פער דומה ביניהם

138 שם, עמ' 229. יש לומר כי היחס האמביוולנטי של החרדים ליום השואה נובע גם מקביעתו ליום כ"ז בניסן, יום פרוץ מרד גטו ורשה. החרדים אינם מזדהים עם נרטיב הגבורה המזוהה עם המרד, ונוסף על כך המנהג הרווח הוא שלא להחאבל בחודש ניסן. ראו גם רחלי איבנבויס, "[חרדים מהשואה: זיכרון השואה](#)", [מפרספקטיבה חרדית](#)", צריך עיון (כ"ז בניסן תשע"ז).

139 נחונים אלה משקפים הליכי הקצנה וניכור של החברה החרדית ממדינת ישראל וערכיה, שכן בעשורים הראשונים של המדינה הייתה הבדלנות החרדית פחותה ורבים נהגו לחגוג את יום העצמאות. ראו יאיר הלוי, "נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות מלחמת ששת הימים", בתוך: שיף וחלמיש, [לעיל הערה 26](#), עמ' 221-246.

140 כהנר, [לעיל הערה 22](#), עמ' 222. ראו גם חרדים: [בין שמרנות לשינוי](#), [לעיל הערה 123](#).

141 נחונים על פי הסקר של שטרן, יפה, מלחי ומלאך, [לעיל הערה 118](#).

142 על היחס של החרדיות המזרחית ללאומיות הישראלית ראו ליאון, [לעיל הערה 121](#), ובפרט עמ' 32-61.

ובין שאר הקבוצות הנסקרות. ואולם כאשר מדובר בזהות הישראלית, בתחושת השייכות למדינה וביחס לסמלים ולערכים ישראליים, הפער ביניהם ובין הקבוצות האחרות עמוק אפילו יותר. המגמות הרווחות בהקשר הזה בקרב החרדים מאששות את ההנחה שההשתלבות המוגבלת שלהם בחברה הישראלית לא השפיעה עליה, וודאי שלא השפיעה עליהם לטובה בהיבט הערכי. החרדים לא עברו תהליך של ישראליזציה וגם לא של דמוקרטיזציה.

שילוב חרדים במעגלי החיים של המדינה הוא נכון וחיוני מכל בחינה. אבל שילוב משמעותי שלהם בשירות הציבורי, במערכת המשפט ובעולם התעסוקה הישראלי כשהם נושאים בצקלונם סט ערכים שאינו תואם את ערכי הליבה הישראליים, ולפעמים אפילו מתנגש איתם, יכול להשפיע על אופייה של מדינת ישראל ועל החיים בה. כדי לשלב את החרדים בישראליות, איי אפשר להמשיך להזניח את הדיון הערכי בשאלת ההשלכות שיש לשילובם על ערכיה של המדינה ועל המרחב הציבורי שלה ולהניח לדברים לקרות מעצמם.

## 11. החברה החרדית היום: תמונת מציאות עדכנית

בסוף שנת 2020 חיו בישראל, על פי אומדן הלמ"ס, 1,175,000 חרדים, שהם 12.5% מאוכלוסיית המדינה.<sup>143</sup> כמו כל קבוצת אוכלוסייה בהיקף גדול כזה גם האוכלוסייה החרדית מגוונת מאוד, וככל שבוחנים אותה מקרוב, מבחינים בתוכה בתתי־גוונים, זרמים, קבוצות וקהילות. ספרות המחקר העוסקת בהבנת החרדים ואפיונם ענפה מאוד ומתרחבת בשנים האחרונות בקצב גדול אפילו מהגידול של האוכלוסייה החרדית.<sup>144</sup> ההגדרות לחרדיות משתנות על פי שינויי האופנות המחקריות, אבל רוב הנתונים המובאים במסמך הזה מתייחסים להגדרה העצמית של משתתפי הסקרים השונים או להגדרה לחרדיות שהלמ"ס משתמשת בה בדרך כלל. לפי הגדרה זו, חרדים מוגדרים על פי השיוך של מסגרת הלימודים התיכונית שלהם, על פי התפרושת הגאוגרפית שלהם או על פי סוג הפיקוח של מוסדות הלימוד בקבצים מינהליים.<sup>145</sup> הבנה מעמיקה של החברה החרדית חיונית עד מאוד להבנת התהליכים שעוברים עליה ולניסיון לזהות את המגמות בהקשרים הנידונים כאן. לשם כך אני מבקש לאפיין את החברה החרדית, במבט על וברמת הפרדה שתאפשר מסד לדיון, על בסיס המאפיינים המקובלים העיקריים.

עד לפרסום מחקרה של לי כהנר (2020), הפילוח הגס ביותר של החברה החרדית היה לשלושה זרמים: חסידים, ליטאים וספרדים, שמקובל להניח שהם דומים בגודלם. לכל אחד מתתי־הזרמים הללו מאפיינים משלו.<sup>146</sup> החסידים שמים במרכז עולמם את החצר ואת ההשתייכות אליה; הליטאים שמים במרכז עולמם את המחויבות ללימוד תורה ולגדולי התורה; הספרדים, הזרם החרדי הצעיר ביותר, מאופיינים בחרדיות "רכה", שמרנית מבחינה דתית אך פתוחה יותר כלפי הציונות ומדינת

143 מלאך וכהנר, לעיל הערה 3.

144 לסקירה עדכנית של הספרות הרלוונטית ראו כהנר, לעיל הערה 22, עמ' 222. ראו גם חרדים: בין שמרנות לשינוי, לעיל הערה 123, עמ' 24–26.

145 ישראלה פרידמן ואח', "שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל", הלמ"ס, מרץ 2011.

146 ראו בהרחבה: בראון, לעיל הערה 1, עמ' 33–147.

ישראל ומסתגרת פחות מבחינה חברתית.<sup>147</sup> לצד זרמים אלו, ובתוכם, זכו לעתים להתייחסות מחקרית גם תתי־קהילות בעלות מאפיינים ייחודיים כמו קהילות "העדה החרדית", קהילות חב"ד וברסלב והחוזרים בתשובה.<sup>148</sup>

לאחרונה הציעה לי כהנר לתאר ולהבין את החברה החרדית בדרך אחרת. מול החלוקה לשלושה זרמים המתבססת בעיקרו של דבר על השתייכותו האתנית או הקהילתית של הפרט, כהנר מציעה לאפיין את הפרטים החרדים על הרצף של יחסם למודרנה. בספרה "החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות" היא מציעה לחלק את החברה החרדית לארבע קבוצות לפי הקריטריון הזה: אולטרה שמרנים, שמרנים, נגיעות מודרניות, מודרנים.<sup>149</sup> על פי חתך זה, הספר בוחן את יחסם של החרדים לשורה ארוכה של פרקטיקות ובחירות ערכיות ומנסה לסרטט את האופי המיוחד של כל אחת מהקבוצות הללו גם באמצעות חיתוך בין הקבוצות הללו לבין תתי־זרמים בחלוקה המוכרת. התוצאה מאפשרת מבט עומק על החברה החרדית בשורה ארוכה של היבטים שרלוונטיים מאוד לשאלה שאנו עוסקים בה כאן: האם מגמת פניה של החברה החרדית לישראל־יזציה ולהשתלבות בחברה הישראלית או שמא להעמקת הבידול וההסתגרות?

התמונה העולה ממחקרה של כהנר עשירה ומגוונת, אבל יש בה גם בהירות: אפשר לאתר ולתאר, על הציר שבין שמרנות למודרנה, התנהגויות ובחירות ערכיות רבות המאפיינות את החברה החרדית ואת מגמות השינוי שהיא חווה. חשיבותם של המאפיינים הללו להבנת החברה החרדית רבה, כשלעצמם, כמו גם להשקפה ולזיקות שבין הקבוצות הללו לבין זרמי האם שעל פיהם היה מקובל למפות ולתאר את החברה החרדית עד כה. הסיבה לכך היא שכדי להבין את המגמות בחברה החרדית יש צורך בנקודת המבט של מחקרים ונתונים, ואלו מתייחסים, כאשר יש בהם פילוח של החברה החרדית לקבוצות משנה, לחלוקה שלה לשלושה זרמים.

מבחינת החלוקה הפנימית, האולטרה־שמרנים (28%) והשמרנים (32%) הם הרוב בחברה החרדית, בעוד החרדים עם נגיעות מודרניות (29%) והחרדים המודרנים (11%) הם המיעוט. את אנשי הקבוצה השמרנית כהנר מציעה לראות כקבוצת הליבה של החברה החרדית, ואת המודרנים כחרדים שעברו תהליך של ישראל־יזציה אבל מבקשים עדיין לשמר זהות והשתייכות לעולם החרדי. קבוצת החרדים

147 את המונח "חרדיות רכה" טבע נסים ליאון, חוקר החברה החרדית־מזרחית. ראו נסים ליאון, **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, 2009.

148 בראון, **לעיל** הערה 1, עמ' 76-83.

149 כהנר, **לעיל** הערה 22.

עם נגיעות מודרניות, שאותה היא מגדירה קבוצה "מודרנית עם מאפיינים שמרניים", רואה בעצמה חלק בלתי נפרד מקהילת הליבה החרדית ומנהלת את חייה בהתחשב בכללי המשחק הנוקשים והתובעניים שהקהילה הזו מכתובה.

שאלת יסוד של עולם המחקר, שיש לה השלכות אדירות על שאלת השתלבותם של החרדים, המעשית אבל גם זו הערכית, היא כיצד לפלח את החברה החרדית. כלומר, האם נכון להחשיב 40% מהחרדים כמודרניים ברמות משתנות ו-60% כשמרניים, או שהקבוצה השמרנית כוללת 89% מן החרדים אבל יש בתוכה קבוצה שמאמצת ביתר שאת מהאחרות ערכים, נורמות ואורחות חיים ישראליים ומודרניים?<sup>150</sup> תשובה אפשרית תימצא במבט עומק בתוצאות הסקר. המתודולוגיה שבה נערך המחקר של כהנר הציעה לנשאלים, בכל אחת מהשאלות המאפיינות, רצף הנע בין שמרנות למודרניות ואפשרות לבחור את מקומם על הרצף שבין שמרנות למודרניות. במבט על ניתן לראות שתשובותיהם של מי שהגדירו את עצמם חרדים עם נגיעות מודרניות קרובות יותר לגבול הקצה השמרני של טווח התשובות מאשר לקצה הליברלי. משכך, למרות "נגיעות מודרניות" המאפיינות חלקים בקבוצה זו, דומה שאפשר לקבוע ש-89% מהחרדים הם שמרניים.

## **בין חלוקה לזרמים לבין חלוקה ל"שמרניים" ו"מודרניים"**

האם החברה החרדית משתנה? כמו בכל קבוצה בהיקף גדול שכזה, מסתבר שגם החרדים משתנים. שאלת המחקר כאן היא האם החרדים משתלבים בחברה הישראלית יותר משהשתלבו בה בעבר בהיבטים המעשיים המכונים כאן "נשיאה בנטל" הכלכלי והביטחוני ובהיבטים הערכיים, כלומר אימוץ ערכי הליבה של הישראליות. מהפרקים הקודמים עולה שגם אם היו הצלחות בשילוב חרדים בעשורים האחרונים, הן דלות ולא מספקות. הניתוח שאני מציע להלן מעניק להצלחות הללו פרשנות המציגה אותן כחלקיות אפילו יותר.

אחת השאלות שניתוחים קודמים עוסקים בה, אך באופן מוגבל, כמו גם הניתוח שמציעה כהנר, היא מידת החפיפה שיש בין השתייכות לזרם לבין השתלבות בחברה הישראלית הכללית. על סמך חיתוכים אפשריים על נתונים שאספו כהנר ואחרים עד כה, אני מסיק כי הקבוצה החרדית שבה נמדד השינוי הגדול ביותר בהיבטים המעשיים ובכמה תחומים גם בהיבטים הערכיים (בעיקר אלו

150 במחקר זה המונח "ערכים מודרניים" מתייחס לערכים ליברליים דוגמת שוויון בין המינים, סובלנות דתית, יחס חיובי להשכלה וחירויות הפרט.

שעניינם הזדהות עם הישראליות וסמליה) היא תת־הזרם החרדי־ספרדי. המסקנה הזו צובעת את השינויים שהתחוללו בחברה החרדית בשנים האחרונות באור אופטימי קלוש אפילו יותר.

## חרדיות ספרדית כ"חרדיות של אוהל" וחרדיות אשכנזית כ"חרדיות של מבצר"

החרדיות המזרחית־ספרדית שונה מזו האשכנזית במובנים רבים. להבנת השונות הזאת השפעה רבה על הבנת החברה החרדית והמגמות שאליהן היא מתפתחת. נסים ליאון, חוקר החרדיות המזרחית־ספרדית, מכנה אותה "חרדיות רכה"<sup>151</sup>. אני מבקש להציע שיום שונה, המבטא את ההיבטים שבשונות בין החרדיות הספרדית לחרדיות האשכנזית שנמצאים במוקד המחקר הזה ורלוונטיים לו: **חרדיות של אוהל**. כמו אוהל, שכנפותיו פתוחות לכל רוח וקל להיכנס לתוכו ולצאת ממנו, ורבים אכן נכנסים וחוסים בצילו אבל רבים גם יוצאים, כך גם החרדיות הספרדית. היא מהווה מסגרת זהות, ויש לה מאפייני זהות חרדיים ברורים, אבל ההצטרפות אליה וגם עזיבתה קלות ומתרחשות כל העת, שלא כמו החרדיות האשכנזית, שהיא **חרדיות של מבצר**,<sup>152</sup> כאותו מבצר שמסתתר מאחורי חומות גבוהות ומעבר לחפיר עמוק ואשר פתחו היחיד נשמר היטב בידי נטורי קרתא (שומרי העיר). רוחות הפרצים המנשבות בחוץ לא יחדרו את קירותיו, והמבקש לעזבו יצטרך למצוא פרצה בחומה וייתכן שלא יוכל לחזור אליו לעולם, כך היא החרדיות האשכנזית. בצורה על ידי חומות הקהילה, נשמרת בידי משטר קהילתי נוקשה, קשה כלפי המבקשים להצטרף אליה, וקשה עוד יותר כלפי המבקשים לעזבה.

ייצוג נוסף לשונות בין הזהויות החרדיות הוא הדימוי של החרדים הספרדים בעיני החרדים האשכנזים. הללו רואים באחיהם הספרדים "לא באמת חרדים"<sup>153</sup>. אחד הביטויים החריפים להפרדה הנובעת

151 על החרדיות הספרדית: ליאון, **חרדיות רכה**, לעיל הערה 147. ראו גם נסים ליאון, "חרדיות מזרחית: אידיאולוגיה קשיחה, זהות רכה", **כתב עת לחקר החברה החרדית**, 1 (יוני 2014), עמ' 1-20; נסים ליאון, "זרימות חרדיות ביהדות המזרחית בת זמננו", **זהויות** 1 (2011), עמ' 71-86; בראון, לעיל הערה 1, עמ' 108-156.

152 על תהליך ההתבצרות של החרדיות האשכנזית ראו בנימין בראון, "מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל (הרצ"ג-תשי"ד)", בתוך: מרדכי בר־און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשס"ב, עמ' 364-413.

153 ליאון, "חרדיות מזרחית", לעיל הערה 151, עמ' 8.

מהתנשאות אתנית ערכית אשכנזית כלפי חרדים ספרדים היא שיעור החרדים המגדירים את עצמם "מעורבים" (ולא "ספרדים" או "אשכנזים"), שבמחקרה של כהנר עומד על אחוז אחד ויחיד(!), כמו גם הסיורב מצד חרדים אשכנזים להינשא לחרדים ספרדים.<sup>154</sup> ההפרדה בנישואין לצד ההפרדה בשאר מערכות החיים – קהילות, מערכת החינוך והלימוד הישיבתי וכמובן הפוליטיקה – מנכיחות את המרחק בין הקהילות הללו, וגם את השונות.<sup>155</sup> בעוד החרדיות האשכנזית היא תופעה מבוססת, בעלת שורשים עמוקים בקהילות המוצא של החרדים באירופה ובתפיסות יסוד שהתגבשו במרוצת 200 השנים האחרונות, החרדיות הספרדית היא תופעה חדשה, שבהיקפים המוכרים לנו היום היא בעלת שורשים עמוקים פחות והתגבשה לאופייה הנוכחי בשלושים השנים האחרונות.

המסורת החרדית הספרדית, שיש לה גם גרעין ותיק יותר, חיקתה בראשית דרכה את המסורת החרדית האשכנזית, אבל ככל שגדלה וצברה עוצמה מספרית ופוליטית, היא גיבשה גם אופי ותפיסות יסוד מובחנות משלה. הגרעין של החרדיות הספרדית צמח באמצע המאה העשרים, בעקבות המעורבות החרדית ליטאית והחב"דית בחינוך המסורתי עוד בחוץ לארץ, ובעקבות הקו הריאקציונרי-שמרני של ישיבת פורת יוסף הירושלמית. אבל ההתפתחות המספרית הגדולה של הקבוצה הזו ניזונה מן הפנייה לחידוש המסורת הספרדית בהנהגת הרב עובדיה יוסף, מצבירת כוח פוליטי משמעותי של מפלגת ש"ס, שהזינה את ההתפתחות הזו בעוצמה פוליטית ובמשאבים חומריים, ומתנועות התשובה, שפעלה ביתר שאת משנות השבעים ועד שנות התשעים של המאה העשרים.<sup>156</sup> יתר על כן, בעוד שבחרדיות האשכנזית רוב מכריע הם בני משפחות חרדיות שיש להם השתייכות חרדית מובהקת וותיקה, רוב החרדים הספרדים הם מצטרפים חדשים, שאימצו אל חיקם את המסורת החרדית, בעוצמות משתנות של אדיקות. אפשר להעריך שרוב החרדים הספרדים היום הם בני דור ראשון, שני או לכל היותר שלישי לחרדיות.<sup>157</sup> רבים מהם מתגוררים בערים ובקהילות

154 על פי הנחונים של המכון הישראלי לדמוקרטיה (מקבץ "חרדיות מודרנית להעלאה"), מעל 50% בקרב החרדים האשכנזים ענו שהם מתנגדים לנישואין בין-עדתיים, בעוד רק רבע מהספרדים-החרדים שללו נישואין אלה.

155 על האפליה העדתית בחברה החרדית ראו אביעד הכהן, "נישט פון אונזערע" (ילא משלנו!): אפליה עדתית בחרה החרדית וייצוגן של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות מקרבה", מעשי משפט ג (2010), עמ' 123-143.

156 ליאון, "זרימות חרדיות", לעיל הערה 151, עמ' 74-76.

157 עדות מעניינת לכך, הגם אנקדוטית, אפשר למצוא במסלול חייהם של המנהיגים הפוליטיים של החרדיות הספרדית, הלוא הם חברי הכנסת של ש"ס. סקירה של קורות החיים שלהם לדורותיהם מגלה כי רוב גדול מהם שירתו בצה"ל, ובכללם גם אחד ממנהיגי התנועה, אלי ישי. ראו חזקי ברוך, "ש"ס חושפת: מה עשו הח"כים למען המדינה?", ערוץ 7, 16.8.2012.



מעורבות, ולרבים מהם בני משפחה לא־חרדים ואפילו לא־דתיים. גם בתוך החרדיות הספרדית ניתן להצביע על שני זרמי משנה: חרדים־ספרדים וחרדים־ספרדים־ליטאים. החלוקה הפנימית ביחס המספרי ביניהם היא, בקירוב, שליש ספרדים־ליטאים, מי שהתחנכו במסגרות אשכנזיות ליטאיות והם שמרנים יותר, ושני שלישים חרדים־ספרדים.

### **158 הספרדים השמרנים והמודרנים במספרים**

כאמור, בקבוצות המודרניות שעליהן מצביעה כהנר (מודרנים ונגיעות מודרניות) לחרדים הספרדים נוכחות גבוהה. חיתוך של שיעור החרדים המודרנים מכלל החרדים הספרדים מעלה כי 19.5% מהספרדים החרדים שייכים לקבוצת החרדים המודרנים, לעומת 6.5% מהחרדים האשכנזים, וכי 30.5% מהחרדים הספרדים שייכים לקבוצת נגיעות מודרניות, לעומת 28% מהחרדים האשכנזים. כלומר, 50% מהחרדים הספרדים שייכים לקבוצות המודרניות יותר, שיעור גבוה משמעותית משיעורם בקבוצה החרדית בכללה (כשליש). היחסים הללו קרובים ליחס שבין הקבוצה הספרדית ליטאית השמרנית יותר (כ־10% מהחרדים) לשאר החרדים הספרדים (כ־18% מהחרדים) ומסבירים את מקור ההבדל בין הספרדים השמרנים, הנאמנים לתפיסות החרדיות השמרניות הקלסיות, לבין החרדים המודרנים יותר. בחינת תשובות הנסקרים הספרדים לאורך שאלות הסקר של כהנר לעומת תשובות הנסקרים האשכנזים מעלה כי ברוב מכריע של השאלות הספרדים הם מודרנים יותר, משתלבים יותר, לאומיים הרבה יותר ונכונים לאמץ יותר מהאשכנזים ערכים דמוקרטיים־ליברליים.

כדי להבין טוב יותר את היחס שבין הזרמים לבין הקבוצות על ציר המודרניות בדקתי את היחס שבין השתייכות לזרמים לבין מי שעונים תשובות "משתלבות" בכל אחת מהקבוצות על ציר המודרניות. אסביר: גם בקבוצה המגדירה את עצמה מודרנית, לא כל המשיבים ענו תשובות "משתלבות". אם נתבונן למשל בשאלה על הנכונות לעבוד במקום עבודה שאין בו הפרדה מגדרית, נראה כי גם בקבוצה המודרנית 37% מהמשיבים ענו שהם אינם מוכנים לעבוד במקום עבודה מעורב. השאלה שניסיתי לתת עליה את התשובה הייתה, אם כן, כמה ממי שמגדירים את עצמם "חרדים מודרנים" וענו תשובה "משתלבת" הם ספרדים וכמה מהם הם אשכנזים. דגמתי לשם כך שורה של שאלות שמייצגות היבטים של השתלבות בחיים מודרניים, שאלות הנוגעות להזדהות עם ערכים לאומיים ושאלות הקשורות בהזדהות עם ערכים ליברליים כמו שוויון מגדרי. מן הניתוח עולה כי שיעורם

158 על פי הנחונים המינהליים של הלמ"ס, החרדים הספרדים הם כ־28% מהחרדים, פחות משיעור המזדהים ככאלו בסקר של כהנר (לעיל הערה 22). אם כך הוא, המשמעות היא ששיעור החרדים הספרדים בקבוצות המודרניות ובקרב המשתלבים גדול אף יותר.

של החרדים הספרדים בקרב העונים תשובה "משתלבת" או תשובה "מודרנית" גדול משיעור החרדים האשכנזים העונים תשובות אלו. הווה אומר, גם מי שמשייכים את עצמם לקבוצת החרדים המודרנים אךן "מממשים את ההבטחה" כשבוחנים את בחירותיהם הספציפיות. הניתוח הזה מציג שרבים ממי שהם אךן "מודרנים" או "משתלבים" הם ספרדים. במילים אחרות, **שיעורם ומספרם של חרדים ספרדים שהם "מודרנים" יותר, "משתלבים" יותר או "לאומיים" יותר לא רק כבחירה בקבוצת השתייכות אלא בבחירות הספציפיות שמכוננות את המודרניות ומביאות להשתלבות גדול משיעורם בקרב החרדים האשכנזים.**

## ספרדים וספרדים-ליטאים

כאמור, כ־45% מהחרדים הספרדים משייכים את עצמם לקבוצת השמרניות. האם אפשר לייחד אותם או להסביר את הבחירה שלהם? במודל הדמוגרפי שבנו איתן רגב וגבריאל גורדון לניתוח החברה החרדית הם מצביעים על תתי־זרם שהם מכנים "ספרדים-ליטאים"<sup>159</sup>. המאפיין את אנשי אותה קבוצה, הניתנת לזיהוי בעיקרו של דבר דרך הגברים בקבוצה, הוא מוצא אתני ספרדי ולימודים במוסד ישיבתי ליטאי-אשכנזי. במודלים הדמוגרפיים שעשיתי בהם שימוש בעבודה על המחקר הזה עולה ששיעורה של הקבוצה הזו בחברה החרדית הוא כ־10% וכשליש מהחרדים הספרדים. עד היום לא נסקרה תתי־קבוצה הזו כזרם נפרד. עם זאת, לנוכח הכתיבה על החרדיות הספרדית ניתן לאפיין אותה כקבוצת הליבה החרדית-ספרדית וכזו המשמשת מעין צינור להעברת החרדיות האשכנזית האוטנטית אל קבוצת החרדים הספרדים. אנשי הקבוצה הזו התחנכו במוסדות חרדיים אשכנזיים אמיתיים" ושמרניים כדבעי, ולכן נכון להניח כי הם הליבה של הקבוצה השמרנית-ספרדית.

## האוהל החרדי-ספרדי ומשמעותו להבנת השינוי בחברה החרדית

מהי משמעות הניתוח הזה? החרדיות הספרדית היא חרדיות של אוהל. כמו אוהל שכנפיו פרוטות לרוח וכל הרוצה יוכל להיכנס ולצאת ממנו בקלות, כך גם החרדיות הספרדית. אם מצרפים את הניתוח הסוציולוגי של קבוצת החרדים הספרדים המתיחס אליהם כאל 'חרדים רכים', את דרך ההתפתחות ההיסטורית של הקבוצה הזו, שיעור המצטרפים החדשים יחסית אליה, שיעור העוזבים

159 איתן רגב וגבריאל גורדון, מאפייני שוק הדיור ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל, מחקר מדיניות 150, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020, עמ' 156.

אותה<sup>160</sup> והנתח המשמעותי שלהם בתוך קבוצת החרדים המודרניים יותר. המסקנה ברורה: אם יש שינוי בחרדיות והשתלבות מסוימת בחברה הישראלית על היבטיה השונים, השינוי הזה בא לידי ביטוי משמעותי מאוד בקבוצה החרדית-ספרדית (אך לא הספרדית-ליטאית) וההשפעה שלו על החרדים האשכנזים – הנתונים במבצר החרדיות שלהם, מוגבלת הרבה יותר. במילים אחרות, ייתכן שחלק לא מבוטל מהשינוי הנמדד בהשתלבות של החרדים בחברה הישראלית אינו נובע משינוי גדול באורח החיים של אותם חרדים אלא משינוי ההגדרה העצמית של ישראלים-ספרדים לא-חרדים ומאימוץ מסוים, שזה מקרוב (יחסית) קרה, של אורח החיים החרדי. החרדים הללו הם ספרדים שבחרו להסתופף באוהל החרדי-ספרדי. הם אימצו זהות חדשה, אבל עולם הערכים ופרקטיקות החיים שלהם עדיין שייכים לעולם הישן שלהם. אם אלו הם פני הדברים, בכל הפרמטרים, לפחות חלק מהשינוי שאנו עדים לו בחברה החרדית התחולל לא בחברה החרדית שהפכה ישראלית יותר, אלא בחלקים בחברה הישראלית שאימצו את החרדיות כאורח חיים וכמסגרת השתייכות אך לא נטשו את כל תפיסות העולם, הערכים והפרקטיקות שאפיינו אותם עד לא מכבר. המסקנה הזו צובעת באור שונה לחלוטין את התהליכים שמקובל היה לחשוב שמייצגים שינוי בחברה החרדית.

160 איתן רגב וגבריאל גורדון, מגמות ההצטרפות והעזיבה במגזר החרדי, דוח מחקר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020. רוב העוזבים את החרדיות הם חרדים ספרדים שנעשים דתיים. מיעוט של העוזבים נעשים חילונים, ומיעוטם הם אשכנזים.

## 1.2 תחזית דמוגרפית לחברה החרדית שבין חרדיות של אוהל לחרדיות של מבצר

שאלת הדמוגרפיה של החרדים בישראל מכרעת לדיון בשילובם בחברה הישראלית. שאלה זו, השזורה בין דפיו של מחקר זה, היא המחולל הראשוני של הדיון בשילובם של החרדים כבר לפני שני עשורים והיא שהופכת את הדיון הנוכחי על מגמות שילובם של החרדים בחברה הישראלית לקריטי, בעיקר לנוכח גודלה הנוכחי של הקהילה החרדית באוכלוסיית המדינה וקצב הגידול המהיר שלה.

האוכלוסייה החרדית היא הקבוצה שגדלה בקצב המהיר ביותר בישראל ובמדינות המתפתחות בכלל. כך, משנת 2009 גדלה האוכלוסייה החרדית בקצב של 4.2% לשנה לעומת קצב גידול של 1.9% בכלל האוכלוסייה ו-1.4% באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. בשל הגידול המהיר האוכלוסייה החרדית צעירה מאוד – הגיל החציוני בה הוא 16 ו-58% מהחרדים הם בני 0-19 (לעומת 30% באוכלוסייה היהודית הכללית). אם מגמת הגידול הנוכחית תימשך, האוכלוסייה החרדית תכפיל את עצמה כל 16 שנים (לעומת כל 50 שנים אצל האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית).<sup>161</sup>

לגידול המהיר שלה ולגילה הצעיר תורם הפיריון הגבוה אצל החרדים, העומד היום על 6.6 ילדים לאישה לעומת פחות מ-2 ילדים בממוצע לאישה בעולם המערבי ו-3.2 ילדים באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית בישראל.<sup>162</sup>

### הנשל בהתבססות על התחזיות הדמוגרפיות הקיימות

בהערכת האתגר ובעיצוב המדיניות של השתלבות חרדים בחברה הישראלית הנתונים חשובים כדי להבין את ההווה, אבל לא פחות מזה – כדי לנסות לצפות את המגמות העתידיות. ניתוח המגמות של התפתחות האוכלוסייה החרדית וההשלכות שיש לגידול הזה על מערכות המדינה ועל עיצוב המדיניות להשתלבות החרדים מתבסס בראש ובראשונה על ניתוח ההתפתחות הדמוגרפית של

161 מלאך וכהנר, לעיל הערה 3, עמ' 11.

162 אשר גם בה הפיריון משתנה לפי רמת הדחיות: 4.3 ילדים לאישה דחית; 3.0 ילדים לאישה מסורתית-דחית; 2.4 ילדים לאישה מסורתית-חילונית; ו-2.1 ילדים לאישה חילונית.

הקבוצה החרדית. כלל הניתוחים וההערכות הדמוגרפיות שנערכו עד כה התייחסו לחרדים כמקשה אחת ולא ניסו להבין את ההתפתחות של קבוצות המשנה בקהילה החרדית: זרמים פנים-חרדיים או קבוצות הנעות על הציר שמרנות-מודרנה (טיפולוגיה חדשה יחסית). על בסיס ניתוח דמוגרפי של גודל האוכלוסייה החרדית בישראל בעוד עשור, שני עשורים וארבעה עשורים נעשו ניתוחים כלכליים ואחרים שניסו להמחיש את משמעות שילובם של החרדים בעתיד על בסיס היקף ההשתלבות שלהם בחברה הישראלית בהווה. הניתוחים הללו הטילו את הנעשה בהווה במכפלות הנדרשות לפי שנים ואוכלוסייה צפויה על העתיד וכך הוערכו ההפסד בתוצר, ההשתלבות בעבודה ובלימודים וכן הלאה.<sup>163</sup>

למרות שכל מי שעוסק בחברה החרדית מבין היטב כי היא אינה עשויה מקשה אחת, השונות הרבה הזאת לא הביאה עד כה לבחינת השלכות על המגמות של השתלבות החברה החרדית בעתיד. להלן אני מבקש להמחיש, באמצעות ניתוח שנעשה כאן לראשונה, כי הבנת החברה החרדית ומגמות התפתחותה והשתלבותה חייבת להיעשות באמצעות תחזית דמוגרפית מובחנת של התפתחות הזרמים וקבוצות ההתייחסות למודרניות בתוכה. בשל השונות הרבה בין הזרמים בחברה החרדית בהשתלבות שלהם בחברה הישראלית ובגלל השונות הגדולה בפיריון בין הקבוצות, ניתוח כזה מאיר באור אחר, חד יותר, אבל גם פסימי יותר, את מגמות ההשתלבות של החרדים בחברה הישראלית.

כפי שהראיתי באריכות בפרקים הקודמים, אם אכן התרחש בעשורים האחרונים שינוי בחברה החרדית בהיבטים של נשיאה בנטל הביטחוני והכלכלי, השתלבות בשוק העבודה ולימודים אקדמיים ובהיבטים הערכיים, הוא רווח יותר בזרם הספרדי (ובהשתלבות בשוק העבודה, אצל נשים חרדיות בכלל). החרדים הספרדים (שלא כמו החרדים הספרדים הליטאים) הם הרוב בקבוצות המודרניות, ויש להם נטייה חזקה יותר לאמץ דפוסי חיים ובחירות ערכיות מודרניות ודמוקרטיות. יתרה מזו ה"חרדיות של אוהל", המאפיינת את הזהות החרדית-ספרדית, מכניסה תחת כנפיה לא-חרדים המאמצים זהות חרדית אבל נותרים במובנים מעשיים וערכיים קרובים לזהויות הקודמות שלהם. לעומתם ה"חרדיות של מבצר" האשכנזית מגביהה חומות מול הישראליות ומשתלבת

163 צוות מרכז טאוב, מבט לעתיד ההרכב הדמוגרפי בישראל, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, מאי 2010; יבגניה ביסטרוב וארנון סופר, ישראל דמוגרפיה, 2010-2030: בדרך למדינה דתית, חיפה: אוניברסיטת חיפה, נובמבר 2010; אליהו בן משה, "שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי-דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה", משרד התמ"ח, נובמבר 2011; ארי פלטיאל ואח', "תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009-2059", הלמ"ס, מרץ 2012; סופיה פראן ואביעד קלינגר, "תחזית אוכלוסיית ישראל, 2015-2065", הלמ"ס, מאי 2018; "תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065", הלמ"ס, מאי 2017.

במעגלי החיים של המדינה באופן מוגבל ביותר, והשינוי שהיא חווה בשנים האחרונות בהיבטים הללו קטן בהרבה. השינוי הזה משפיע על שוליו של המחנה הזה, וייתכן שהוא מתאיין בשל הנכונות של אחרים בקבוצה האשכנזית להגביה את החומות ולהקציין את הבידול מהישראליות. על כן ניתוח של מגמות ההתפתחות הדמוגרפית של תתי־הזרם החרדי הספרדי (וככל האפשר בנבדל מהחרדי הספרדי־ליטאי) או של הקבוצות המודרניות לצד ניתוח של ההתפתחות הדמוגרפית בקרב שאר החרדים חיוני להבנת סיכויי השתלבותה של הקבוצה החרדית בחברה הישראלית הכללית בעתיד.

## ניתוח ההתפתחות של החברה החרדית לפי זרמים<sup>164</sup>

### מתודולוגיה<sup>165</sup>

כדי לנתח את ההתפתחות הדמוגרפית של החברה החרדית לפי תתי־זרמים, השתמשנו – גבריאלי גורדון, שביצע את הניתוח בחלק זה, ואני – בבסיס מידע הכולל את הנתונים המינהליים של כלל האוכלוסייה החרדית. בבסיס המידע הזה, המתבסס על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חרדי הוא מי שלמד בבית ספר תיכון המוגדר חרדי או שילדיו לומדים בבית ספר כזה. כדי להבחין בין תתי־הזרמים באוכלוסייה החרדית הניתוח נסמך על השיוך של מוסדות החינוך בהצלבה עם ארץ מוצא האב או הסב. חרדים אשכנזים, חרדים ליטאים וחרדים חסידים לומדים תמיד במוסדות לימוד המזוהים כאשכנזים. לעומתם, חרדים ספרדים לומדים במוסדות לימוד חרדיים אשכנזיים או במוסדות לימוד ייחודיים לחרדים ספרדים. את תתי־הקבוצה הראשונה אפיינו כספרדים־ליטאים ואת תתי־הקבוצה השנייה כחרדים־ספרדים.

חשוב לומר כי המתודולוגיה הזו שונה במקצת מזו שבה משתמשת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. הלמ"ס סוקרת את החברה החרדית על סמך נתוני הסקר החברתי. בבסיס הנתונים שלה, חרדיות נגזרת מהגדרה עצמית. השוני בהגדרת חרדי בין הנתונים המינהליים לנתוני הסקר החברתי יוצר שונות מסוימת בנתוני הילודה ועל כן גם בתחזיות הדמוגרפיות (שלשם הנוחות תוקנה על ידינו על פי נתוני הלמ"ס).

164 הניתוח נעשה בידי גבריאלי גורדון, על בסיס הנתונים שבנה ד"ר איתן רגב.

165 ראו בהרחבה בנספח המתודולוגיה בסוף המסמך.

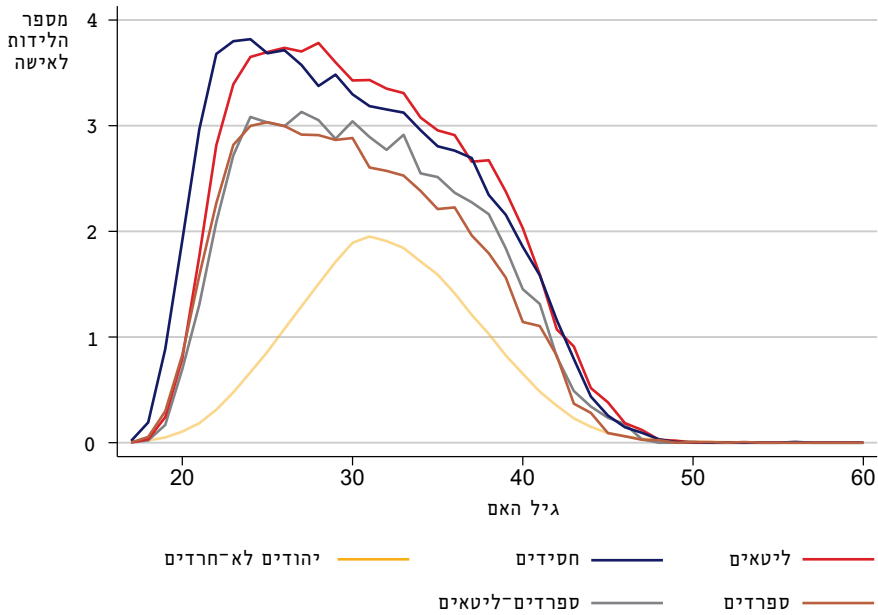
את השונות הדמוגרפית בין החרדים הספרדים ואנשי הקבוצות החרדיות המודרניות לבין החרדים האשכנזים והחרדים אנשי הקבוצות השמרניות ניתן לזהות היטב במחקרה של כהנר. שם היה שיעור הפרייון בכלל המדגם 6.7 ילדים לאישה; 8.16 ילדים בקבוצה האולטרה-שמרנית (שיעור פרייון של 28%); 7.13 ילדים בקבוצה השמרנית (32%); 5.16 ילדים בקבוצת נגיעות מודרניות (29%); ו-4.71 ילדים בקבוצה המודרנית (11%). בתקנון עומד שיעור הפרייון בקבוצה השמרנית (60%) על 7.55 ילדים לאישה, ושיעור הפרייון בקבוצה המודרנית (40%) עומד על 5.03 ילדים. נקל לראות כי ככל שהיולדת החרדית שייכת לקבוצה שמרנית יותר, הפרייון שלה גבוה יותר וכי ההבדלים בפרייון בין הקבוצות גדולים מאוד.

### **נתוני פרייון בילודה בהווה ותחזית דמוגרפית לפי זרמים**

על פי הנתונים המינהליים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיעור הפרייון בקרב כלל החרדים הוא 6.7 ילדים לאישה. בפילוח לפי זרמים, ההבדלים בפרייון בין הזרמים משמעותיים מאוד: הפרייון של אישה מהזרם הליטאי הוא 7.18 ילדים לאישה ושל אישה מהזרם החסידי – 7.38 ילדים. לעומת זאת, הפרייון של אישה חרדית-ספרדית הוא 5.5 ילדים לאישה ושל אישה מתת-הזרם הספרדי-ליטאי – 5.8 ילדים.

## 17 הרשים

### מספר ילדים לאישה חרדית, לפי זרמים, דצמבר 2018



מקור: עיבודי המחבר לנתוני הלמ"ס.

על פי תרחיש הביניים בתחזיות הדמוגרפיות העדכניות של הלמ"ס, בסוף שנת 2040 יחיו בישראל 2.6 מיליון חרדים הם יהיו 20% מכלל האוכלוסייה בישראל, ובשנת 2065 יחיו בישראל 6.4 מיליון חרדים שיהיו 32% מכלל האוכלוסייה בישראל.<sup>166</sup> התחזית הדמוגרפית שמוצעת להלן מתבססת גם היא על תרחיש הביניים הנובע מהנתונים המינהליים הזמינים אך גם בד בבד מפילוח חישוב צפי ההתפתחות הדמוגרפית של הזרמים בחברה החרדית: אשכנזים-חסידים; אשכנזים-ליטאים; ספרדים-ליטאים וחרדים-ספרדים.

166 על פי תחזית הלמ"ס: "תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065", הלמ"ס, מאי 2017.

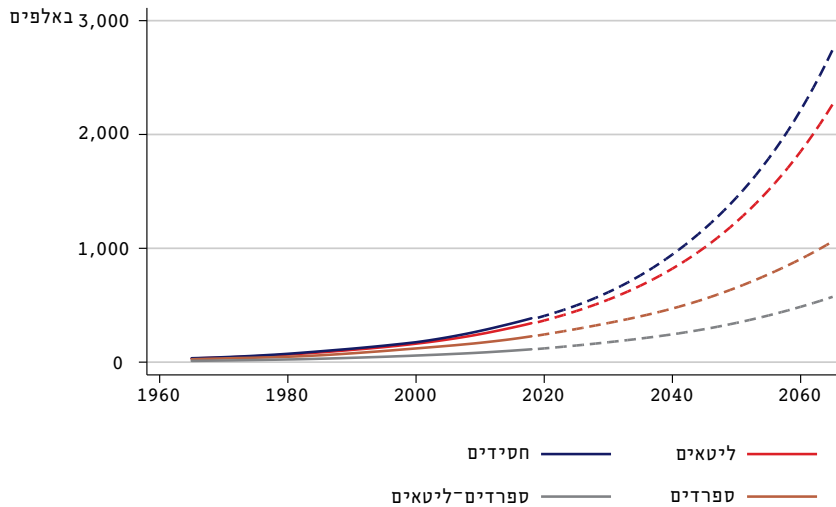


כיום שיעור החרדים הספרדים (ספרדים־ליטאים וחרדים־ספרדים) הוא 28% מכלל האוכלוסייה החרדית. שיעורו של תתי־הזרם הספרדי־ליטאי הוא 10% ושל תתי־הזרם החרדי־ספרדי 18%. במספרים מדובר ב־260,700 חרדים ספרדים החיים היום בישראל.<sup>167</sup> שיעור הילודה אצל החרדים הספרדים (משני תתי־הזרמים) נמוך יותר מזה שאצל החרדים החסידיים והחרדים הליטאים. בתקנון שיעור הילודה הצפוי אצל חרדים בחלוקה לפי זרמים, כפי שניתן לראות בתרשים שלהלן, מספר החרדים הספרדים משני תתי־הזרמים צפוי לעלות בשיעור הרבה פחות חד משיעור העלייה הצפוי במספר החרדים האשכנזים. במספרים: בשנת 2040 יחיו בישראל 1,646,000 חרדים אשכנזים – גידול בשיעור של 143%. החרדים הספרדים ימנו, לעומתם, 550,000 – גידול בשיעור של 110%. בשנת 2065 החרדים האשכנזים צפויים למנות 4,667,000 – גידול בשיעור של 589% (לעומת שיעורם היום), והחרדים הספרדים ימנו 1,257,000 – עלייה בשיעור של 382%.

167 הנתון הזה מחיישב עם ממצאיה של לי כהנר (שכאמור, מחבטסים על סקר ולא על נתונים מינהליים) שלפיהם 26 מהנסקרים הגדירו את עצמם "ספרדים" ו־32% הגדירו את עצמם "מזרחים" (כהנר, לעיל הערה 22, עמ' 53).

## 18 הרשים

תתי-הזרמים בחברה החרדית - צפי דמוגרפי, 1960-2060 (במספרים מוחלטים)



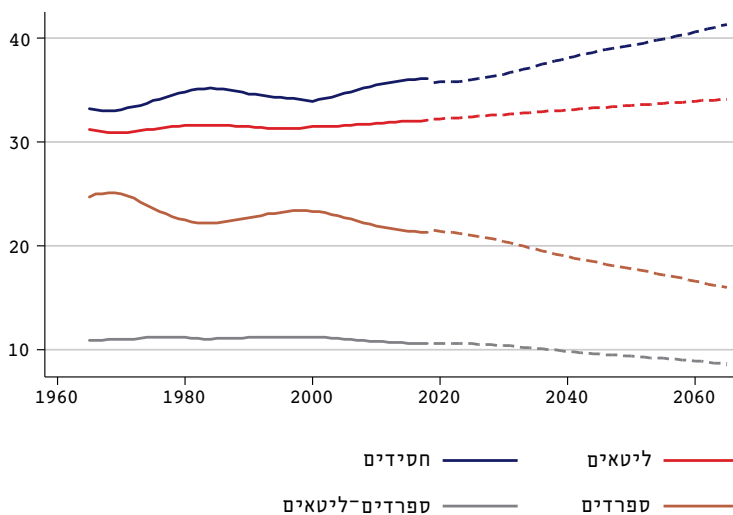
מקור: עיבודי המחבר לנתוני הלמ"ס.

המספרים הללו, כשהם באים לידי ביטוי בשיעור של תתי-הזרמים בהרכבה של האוכלוסייה החרדית, ממחישים היטב כי ההרכב הפנימי של החברה החרדית צפוי להשתנות דרמטית בעשורים הקרובים. כפי שניתן לראות בתרשים הבא, שיעור האוכלוסייה החרדית האשכנזית-חסידית והאשכנזית ליטאית, שעומד היום על כ-72% מכלל החברה החרדית, צפוי לעלות ל-75% בשנת 2040 ול-79% בשנת 2065. לעומת זאת שיעור האוכלוסייה החרדית הספרדית מכלל האוכלוסייה החרדית צפוי לרדת ל-25% בשנת 2040 ול-21.2% בשנת 2065. יתרה מזו, בפילוח לפי תתי-הזרמים מתברר כי שיעור החרדים הספרדים-ליטאים (10% מכלל החרדים כיום) צפוי לרדת ל-9.2% בשנת 2040 (ירידה בשיעור של 8%) ולשיעור של 8% בשנת 2065 (ירידה של 20%). לעומת זאת, שיעור החרדים-ספרדים (שהם היום 18% מכלל החרדים) צפוי לרדת ל-15.8% בשנת 2040 (ירידה של 13%) ול-13.2% בשנת 2065 (ירידה של 27%). ובדרך אחרת: בעוד שיעור הקבוצה הספרדית-ליטאית השמרנית יותר מכלל החרדים הספרדים היום הוא 35%, בשנת 2040 שיעורה צפוי להיות 37% מכלל החרדים הספרדים,

ובשנת 2065 – כ־38%. נקל לראות כי שיעור החרדים־ספרדים מכלל החרדים צפוי לרדת בהתמדה, וכי בתוך הקבוצה הספרדית שיעור הספרדים־ליטאים צפוי לגדול בהתמדה (אם כי לא בשיעור משמעותי).

### 19 הרשים

תתי־הזרמים בחברה החרדית – צפי דמוגרפי, 2060-1960 (%)



מקור: עיבודי המחבר לנחוני הלמ"ס.

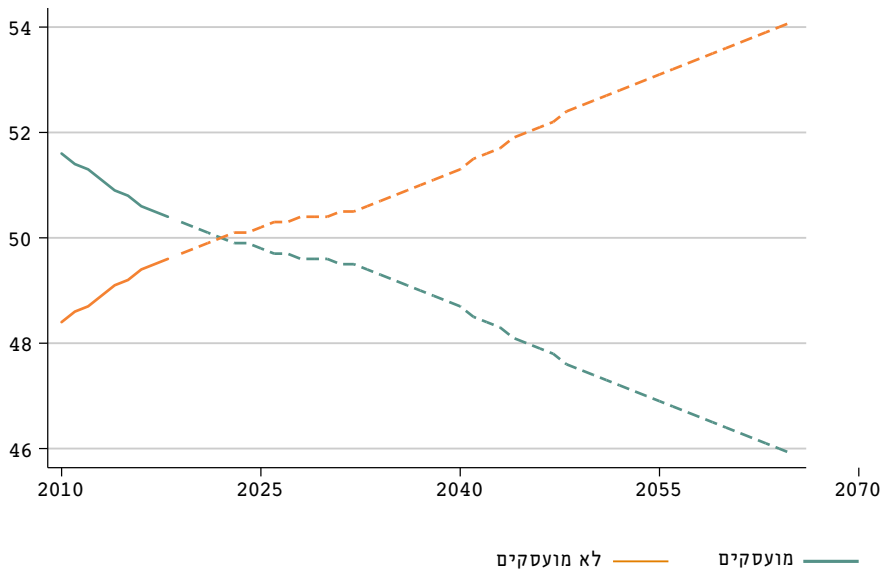
יוצא אפוא כי התייחסות לחברה החרדית כמקשה אחת בתחזיות הדמוגרפיות היא בגדר טעות. טעות זו יוצרת עיוותים בהסתמכות על התחזיות הללו ובתכנון המדיניות בשל ההבדלים הגדולים בין הזרמים. כפי שניתן לראות היטב בנתונים המוצגים כאן, הקבוצה המתאפיינת בגידול הדמוגרפי המהיר ביותר ואשר שיעורה בכלל החברה החרדית הולך וגדל היא הקבוצה האשכנזית, השמרנית הרבה יותר. לעומתה הגידול הדמוגרפי של הקבוצה הספרדית מתון בהרבה. יתרה מזו, גם בתוך הקבוצה החרדית הספרדית, בחלוקה לתתי־הזרמים – קבוצת הספרדים־ליטאים השמרנית יותר וקבוצת החרדים־ספרדים המשתלבת יותר – ניתן לראות שוני משמעותי בקצב הגידול הדמוגרפי. הקבוצה הספרדית־ליטאית גדלה מהר יותר מזו החרדית־ספרדית.

## שיעור הגידול של תתי-הזרמים והשפעתו על ההשתתפות בשוק העבודה

אחת הסוגיות המרכזיות בדיון על השתלבות חרדים היא שיעור ההשתתפות של גברים חרדים בשוק העבודה. כאמור, לאחר עלייה של כעשור ולאחר ירידה מסוימת בחמש השנים האחרונות, שיעור ההשתתפות נעצר על כ-52.5%. אילו השלכות יש לתחזית הדמוגרפית המתחשבת בזרמים ובמאפיינים השונים בחברה החרדית על ההשתתפות העתידית של גברים בשוק העבודה? כדי לתת מענה לשאלה זו בדקנו את שיעור הילודה בקרב משפחות שהגבר בהן עובד לעומת משפחות שבהן הגבר אינו עובד, ועל פיהן בנינו את הניתוח הדמוגרפית-עסקותי העתיד.

### תרשים 20

השתתפות בכוח העבודה כנגזרת של התחזית הדמוגרפית, 2010-2055 (%)



מקור: עיבודי המחבר לנתוני הלמ"ס.

כפי שניתן לראות בתרשים, אם המגמות הנוכחיות של היחס בין שיעור ילודה להשתתפות בשוק העבודה יימשכו, צפוי כי ההשתתפות של גברים חרדים בשוק העבודה תרד בחזרה אל מתחת ל-50%.

## התמונה הרב־ממדית של התחזית הדמוגרפית ומשמעויותיה

היכולת לעשות את התחזיות הדמוגרפיות של החברה החרדית ברמת הפרדה (רזולוציה) גבוהה יותר, קרי על פי זרמים, קיימת. כך גם ההכרח. כל תכנון עתידי לחברה החרדית שיתעלם מתמונת העומק המוצגת כאן, יתבסס על מידע לא מדויק ועלול להחמיץ את תכליתו ואת יעדיו.

הניתוח שאנו מציעים כאן ממחיש, לראשונה, לא רק את היקף הגידול הדמוגרפי של הקהילה החרדית בכללה, אלא גם את היקף הגידול הצפוי של הזרמים בתוך הקהילה החרדית. כפי שהראינו באריכות לעיל, בהיבטים של השתלבות בישראליות, על ממדיה הכלכליים, ההשכלתיים, הערכיים־לאומיים והערכיים־דמוקרטיים, יש הבדל גדול בין תתי־הזרם החרדי ספרדי, והזרם הספרדי בכלל, לבין החרדים האשכנזים. הספרדים, כאמור, אימצו "חרדיות של אוהל" ונטייתם להשתלב בחברה הישראלית גדולה יותר. האשכנזים אימצו "חרדיות של מבצר" והשתלבותם בישראליות מוגבלת ביותר. לכן לשוני הצפוי בהרכב החברה החרדית – כלומר, העלייה הצפויה בשיעור החרדיות האשכנזית לעומת הירידה הצפויה בשיעור החרדיות הספרדית והחרדים הספרדים בכלל – יהיו השלכות רבות משקל על אופייה של הקהילה הזו ועל נכונותה להשתלב בחברה הישראלית הכללית.

להבדל הזה בין התחזיות הדמוגרפיות השלכות חשובות גם על התחזיות הנגזרות שהתבצעו על סמך התחזיות הדמוגרפיות הקיימות. כך למשל, שיעור אובדן התוצר – שבנק ישראל מעריך כי אם המצב הקיים יימשך, הוא צפוי להיות 13,000 ש"ח לנפש (במחירי 2015) – יהיה למעשה גדול עוד יותר. להבדל הזה השלכות רבות משמעות גם על התכנון הגאוגרפי. כך למשל, האוכלוסייה החרדית־ספרדית, המשתלבת יותר, נכונה, ולעיתים מעדיפה, להתגורר ביישובים מעורבים ואף בשכונות מעורבות. לעומתה האוכלוסייה החרדית השמרנית יותר מעדיפה מגורים בהפרדה מקהילות לא־חרדיות.

## 13. החרדים והקורונה: האצת האוטונומיזציה?

כמו בתחומים אחרים משבר הקורונה (שהדברים נכתבים כשנה אחרי פריצתו ובעוד הוא בעיצומו) העצים וחיידד מחלוקות ערכיות ופרקטיות וכן תופעות חברתיות למיניהן. במובנים מסוימים הוא דוחף את יחסי החברה הישראלית והחברה החרדית אל פי תהום. התנהלותה של חלק מהקהילה החרדית, בהנהגתם של הרבנים המשפיעים ביותר במהלך המשבר, והאי־ציות המוסדי שלהם לכללי ההתנהגות בעת משבר הקורונה פגעו הלכה למעשה ביכולתה של המדינה להתמודד עם המשבר והשפיעו על המחירים שנאלצו לשלם קהילות אחרות. ההנחה הרווחת שבעת משבר חריף תדע החברה הישראלית להתגבר על המחלוקות ולגלות סולידריות רבה יותר התנפצה אל סלע המציאות. מוקדם לקבוע מה תהיה השפעתו ארוכת הטווח של משבר הקורונה, אבל כפי שנראה בעת כתיבת הדברים הללו (מרץ 2021), היא לא תיטיב לא עם התהום הפעורה בין החברה הישראלית הכללית לחברה החרדית ולא עם תהליך השתלבותה של החברה החרדית במעגלי החיים של המדינה.

### חרדיות של אוהל וחרדיות של מבצר במבחן הקורונה

הקורונה חידדה, שוב, את ההבדלים שהצבעתי עליהם לעיל בין החרדיות הספרדית לחרדיות האשכנזית. ההתנהלות של הקהילה הליטאית ורבים מהקהילה החסידית לעומת ההתנהלות של הקהילה הספרדית ממחישים היטב את שמוסבר ומתואר כאן: בעוד שהחרדים הספרדים רואים עצמם חלק מהמדינה וזהותם החרדית אינה מנתקת אותם מסמליה ומערכיה היסודיים, החרדים האשכנזים מתבצרים ביישוביהם ובקהילותיהם ומתנהלים הלכה למעשה כמדינה בתוך מדינה.

### החרדים הספרדים במבחן הקורונה

מאז פרוץ המגפה אימצו רוב המנהיגים הרוחניים והפוליטיים של הזרם החרדי־ספרדי את הנחיות המדינה ואת חוקי הקורונה. בגלי הסגר, גם הסגרים שחלו בחגים ה"ראשיים" – פסח וחגי תשרי – וגם בחודשים שבין החגים ולאחריהם נקטה המנהיגות הרבנית־ספרדית קו ממלכתי וזהיר.

כבר בסגר הראשון, בהובלת הרב הראשי הספרדי יצחק יוסף, ניתנו הנחיות ברורות שלפיהן יש לציית לתקנות הקורונה. לפיכך מוסדות הלימוד החרדיים־ספרדים נסגרו, וברוב בתי־הכנסת הספרדים נשמרו בקפידה הנחיות הסגר והתפילות התקיימו במגבלות הנתונות. ההתנהלות הזו אפיינה גם את המשך השגרה בצל הקורונה. מוסדות לימוד ספרדים פעלו מתוך הקפדה על ההנחיות ולרוב לא הפרו ברגל גסה את החוק, שלא כמו המוסדות האשכנזים. לפחות ככל שדווח, לא נצפו במגזר החרדי־ספרדי אירועים המוניים שהופרו בהם הנחיות הקורונה (חתונות, התוועדויות דתיות ואירועים המוניים אחרים). בפרסומים של רבנים חרדים־ספרדים ומטעמים בעניין הקורונה התייחסה השפה ההלכתית שננקטה לחשיבות ההקפדה על הבריאות מדין פיקוח נפש גם במחיר פגיעה קשה בשגרת החיים הדתית. בפרסומים הללו הובע אמון במוסדות המדינה ובהנחיותיה.

## החרדים האשכנזים במבחן הקורונה

הקהילה החרדית־אשכנזית מורכבת משני זרמים – ליטאים וחסידים – והיא מגוונת מאוד. גיוון זה בא לידי ביטוי מסוים גם במהלך ההתמודדות עם משבר הקורונה. מנהיגים אחדים, בעיקר מהזרם החסידי, נטו לציות ולנכונות להורות לחסידיהם לאמץ את הנחיות הקורונה. ואולם הם היו היוצא מן הכלל. הכלל היה התנהלות מתבדלת ולעומתית מול המדינה. אכן, כפי שנאמר לעיל, רבים מהמנהיגים ומאנשי הקהילה החרדית מתנהלים כמדינה בתוך מדינה, וכך הם נוהגים גם בעת משבר הקורונה. זו ההתנהלות הן במבחן חוקי הקורונה והנכונות לציית להם והן במבחן ההתמודדות עם המגפה והנכונות להקריב אינטרסים קהילתיים ודתיים למען ההצלחה במאבק בה.

ההתנהלות הלעומתית של הרבנים החרדים האשכנזים באה נראתה כבר בתחילת המשבר. מייד אחרי ההכרזה על הסגר הראשון, שכלל הנחיה לסגירה של מוסדות החינוך, הורה הרב קנייבסקי, מנהיג הזרם הליטאי, על המשך הלימודים במוסדות החרדיים. גם כאשר התרצה לפניית ראשי המדינה ושינה את הנחייתו, הוא עשה זאת בלשון רפה. כך, על הגבול שבין אי־ציות מופגן לנכונות רפה לאמץ את הנחיות המדינה מתנהלים, לצידו ובצילו רוב הרבנים המנהיגים את הזרם הליטאי. גם בקרב החרדים החסידיים ניכרה נכונות חלקית בלבד לציית להנחיות הממשלה. נוסף על הלימודים במוסדות החינוך שהתקיימו ברוב ה"חצרות", המשיכו האדמו"רים הראשיים לקיים את שגרת החצר שלהם, בכלל זה טישים, תפילות המוניות בחגים וחתונות רבות משתתפים.

במהלך שנת הקורונה (2020), ובעיקר בשיאי שלושת הגלים שלה ששטפו את ישראל, בלטה הקהילה החרדית בשיעורי התחלואה הגבוהים בה. בכמה מקרים הם היו גבוהים עד כדי פי חמישה מהתחלואה בקבוצות אוכלוסייה אחרות. גם שיעורי התמותה בחברה החרדית היו גבוהים מאוד ביחס לשאר החברה הישראלית. ההתבצרות של הקהילה החרדית־אשכנזית בתוך גבולות הקהילה

והנורמות שלה וחוסר הנכונות לציית להנחיות המדינה ממחישים איזה מחיר מנהיגי הקהילה מוכנים לשלם כדי למנוע פגיעה בזהות החרדית. הרבנים והאדמו"רים שמובילים את חסידיהם להידבקות המונית ולתמותה נרחבת בוחרים בחירה ערכית מושכלת. בסולם הערכי שעל פיו הם מנהיגים את קהילותיהם דבקות בשגרת אורח החיים החרדי עומדת בראש. לימוד התורה בבתי המדרש, לימוד כסדרו בתלמודי התורה לילדים, תפילות החגים בחצר האדמו"ר ובבית הכנסת, הטישים, אירועי החגים השונים, החתונות וכן הלאה הם תכלית ותמצית הקיום. המחיר ששילמו נשים וגברים חרדים בחייהם על כך ראוי בעיניהם. המחיר שמשלמים שאר הישראלים על התנהלותם נסבל בעיניהם גם הוא. האחריות המיידית שלהם, כמו גם של אנשי קהילתם, היא לשמירת מסורת הדורות ולמזעור הסיכון לנטשתה. האחריות כלפי מי שמחוץ לחצרם, ודאי לכלל אזרחי המדינה, מוגבלת.

## יחסם של החרדים למדינה לנוכח משבר הקורונה

הניכור בין המדינה לקהילה החרדית שנראה גם בנתונים שמוצגים לעיל בפרק על הערכים וההזדהות עם המדינה ניכר היטב גם במהלך משבר הקורונה. בשורה של סקרים שבוצעו במהלך חודשי הקורונה נבחן אמונם של החרדים במוסדות המדינה שמטפלים במשבר לעומת רמת האמון שלהם במנהיגים הפוליטיים והדתיים מן הקהילה החרדית. ובכן, ככלל, בעוד שמוסדות המדינה וההנהגה הפוליטית החרדית קיבלו אמון נמוך, שאף הלך ופחת במהלך חודשי המשבר, הרבנים נהנו באופן עקבי מאמון גבוה מאוד.

האמון של רוב החרדים במוסדות המדינה נמוך מאוד. האמון שלהם בראש הממשלה, בגורמי הבריאות ובמשרה נמוך או נמוך מאוד, וניכר שהוא הלך ונשחק במהלך חודשי הקורונה. כך למשל, אם בראשית המשבר (מרץ 2020) ל־84% מהחרדים היה אמון בגורמי הרפואה הממשלתיים (משרד הבריאות ובתי החולים), בחודש נובמבר נתנו בהם אמון רק 30% מהחרדים. באופן דומה נשחק האמון שלהם גם בגורמים הממשלתיים המטפלים בהיבטים הכלכליים של המשבר: במרץ 2020 היה אמון בהם ל־54% מהחרדים, ואילו בנובמבר 2020 נתנו בהם אמון רק 17% מהחרדים. לאמון רב יותר בקרב החרדים זוכים הפוליטיקאים החרדים, שגם בחודש נובמבר 2020 עדיין נתנו בהם אמון כ־50% מאנשי הקהילה. האמון הנמוך בגורמים הראשיים שטיפלו במשבר מביא גם לחשדנות רבה באשר לשיקולים שהנחו את מקבלי ההחלטות בעיצוב המדיניות שלהם. רוב החרדים (60%) סברו בנובמבר 2020 כי השיקולים שהנחו את מקבלי ההחלטות היו בעיקר, או רק, פוליטיים. רובם (80%) סברו גם כי הם ואורחות החיים שלהם (למשל, תפילות, טישים וכינוסים) הופלו לרעה לעומת פעילויות אחרות (כמו הפגנות נגד ראש הממשלה).



מי שנהנה מאמון גבוה בסקרים היא ההנהגה הרבנית החרדית. מכלל הגורמים, הרבנים זוכים באמון גבוה בשיעור עצום (90%) על דרך ההתמודדות שלהם עם הנגיף, ורוב גדול בציבור החרדי (67%) סבורים שהחלטות שהמנהיגים החרדים קיבלו, למשל בנושא המשך הלימודים במסגרות החינוך החרדיות, היו נכונות גם כאשר הן השיתו סיכון נוסף על האוכלוסייה החרדית. יתרה מזו, הרבנים נהנים מאמון גבוה יותר מכל גורם אחר (62%), ובכלל זה גורמי מקצוע רפואיים, גם באשר להערכת הסיכון והטיפול במשבר, והרוב גדול בקרב הקהילה החרדית סבורים שצריך להתייעץ עם רבנים כדי לקבל החלטות מדיניות הנוגעות לטיפול בקורונה.

## 14. סיכום ותובנות עיקריות

חיבור זה אינו מכוון לבקר את אורח החיים החרדי או לשפוט אותו. לחרדים, כפרטים וכקהילה, הזכות לחיות לפי הערכים שלהם ולממש אותם ככל שאין הדבר מסכל את יכולתה של המדינה לשגשג. תכליתו של החיבור משולשת: להעריך את הצלחת הניסיונות לשילוב החרדים בחברה הישראלית עד כה; לסרטט תמונה חדה יותר של מאפייניה של החברה החרדית דהיום מתוך התייחסות לשאלת ההשתלבות של אנשיה בחברה הישראלית הכללית; ולהתאים את התחזיות הדמוגרפיות ולהפוך אותן לרגישות וברורות יותר בהצטלבות של מגמות ההשתלבות וההסתגרות בחברה החרדית וכבסיס טוב יותר לתכנון.

החיבור מציב לפני החברה הישראלית מראה בשאלת שילוב החרדים בישראליות. המראה אינה מחמיאה. שלל כלי המדיניות שהופעלו עד היום לא הניבו את התוצאות המבוקשות. המשך השימוש באותם כלים ובאותן שיטות גם בעתיד לא יניב כפי הנראה הצלחה רבה יותר. בעוד ששינוי מסוים אכן התחולל בחברה החרדית והשתלבות החרדים בישראליות התקדמה, יש אפשרות ממשית, המבוססת על הנתונים והניתוח שהצגתי לעיל, שקצב השינוי הזה אינו מספיק – לא כשלעצמו ולא מול המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות והתחזית הדמוגרפית המוצע כאן.

איני מציע כאן פתרונות אלא אבחון של המציאות. המציאות המתוארת כאן דוקרת את עינם של כל מי שהחברה הישראלית ומדינת ישראל ועתידה חשובים להם. אין הדבר נעים, אבל עצימת עיניים לנוכח המציאות או תיאור מציאות ורודה שאין לה על מה לסמוך מסוכנים יותר. כדי להמשיך ולשגשג כמדינה וכחברה דרוש שינוי בדרך שבה אנו מתמודדים עם האתגר הזה. דרושים שינויים של ממש במדיניות בכל ההיבטים הקשורים בשילוב חרדים בחברה הכללית. אני מקווה שהדברים המוצגים כאן יביאו את כל העוסקים בסוגיה, והם רבים, להתגייס ולאחד כוחות, יחד עם נשות ואנשי הקהילה החרדית לגוניה, כדי לבנות עתיד טוב יותר לכולם.

**ד"ר שוקי פרידמן** הוא מנהל המרכז ללאום, דת ומדינה במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה למשפטים במרכז האקדמי פרס. תחומי העיסוק העיקריים שלו הם דת ומדינה, משפט חוקתי, משפט בינלאומי ומשפט מוסלמי.

מרץ 2021

[www.idi.org.il](http://www.idi.org.il)

מסד"ב: 3-347-519-965-978



המכון הישראלי  
לדמוקרטיה